

KÖZLEMÉNYEK

Egy XII. századi sermonarium-töredék (Sermones de psalmo XLIX Augustini et Caesarii Arelatensis). 1. A magyarországi kódextöredékek tervszerűen folyó feltárása és kiadása során került elő egy sermonarium töredék a Központi Papnevelő Szeminárium Pálos könyvtárában.¹ Először a magyarországi Árpád kori kőfaragványokat bemutató 1978-as székesfehérvári kiállításon láthattuk az egyéb, feltehetően magyarországi eredetű vagy használatú képzőművészeti emlékek között.² (Publikálásra a Fragmenta Latina Codicum sorozat kiadás alatt levő I/2. kötetében kerül, „S.Fr.1.m.2.”jelzettel.) A pergamen töredék a sermonarium egy *quaternio*jának első (I. I. kép) és utolsó fóliója. A töredéket kötés-ként megőrző *liber tradens* egy 1665-ből származó kézirat: „Ius canonicum Universum seu commentarii in libros V. Decreti Gregorii IX.” A kézirat kötéstáblába *una traditaként* egy itáliai eredetű nyomtatott polifon „missa VI. pro defunctis” mellett egy kölni nyomtatvány címlapjának és bevezető lapjainak töredékei is belekerültek: „Idea principis Christiani. Coloniae Agr., 1638, apud Joh[annem] Kinc[kium].” A „Ferdinandi II. Romanorum Imperatoris Virtutes” címen ismeretes műnek a címlapon nem szereplő szerzője Wilhelm Lamormaini, II. Ferdinánd jezsuita udvari gyóntatója. Érdekes a szerző személye: 1596-ban Pozsonyban szentelték pappá, Zsolnán a jezsuita kollégiumban tanított két évet, a grazi egyetemen pedig egy időben tanított Pázmánnyal, akivel élete végéig bensőséges barátságban maradt. Könyve hazánkban is ismertté válhatott, 1739-ben Nagyszombatban ismét kinyomatták. Az előkerült töredéken is hosszas idézet található Pázmánytól. Így a nyomtatvány a *liber tradens* hazai kötését és a töredék hazai használatát is valószínűsítheti.³

2.a. A töredék. Fragmentumunk három sermo-részletet őrzött meg:

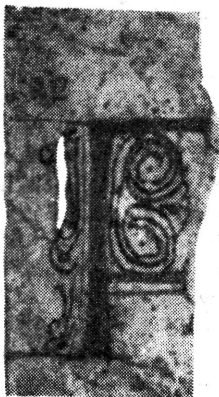
- Augustinus, 17. sermo (Kiad. C. C. L. = Corpus Christianorum. Series Latina. 41. köt. 237, 19—239, 73);
- Augustinus, 18. sermo (Kiad. C. C. L. 41. köt. 248, 109—250, 152);
- Caesarius Arelatensis — a töredéken Ágoston neve szerepel —, 133. sermo (Kiad. C. C. L. 103. köt. 545.).

¹ A töredék méretei: 233 × 380 mm, az írástükör 215 × 140 mm. Egy oldalon 25 sor található. A punctatio és lineatio nyomai látszódnak.

² *Árpád-kori kőfaragványok*. Katalógus. Szerk. TÓTH M.—MAROSI E. Székesfehérvár, 1978. (A Székesfehérvári István Király Múzeum Közleményei D sorozat 121.) Kiegészítések és pótlások. 2. Kódextöredékek No. 4. Itt még a *liber tradens* jelzetén A.14. Az iniciálé vonaldíszje alapján a XII. századra datálva.

³ Lamormaini I. *Neue deutsche Biographie*. Berlin, Bd. 13. 452—453. FRAKNÓI V.: *Pázmány Péter és kora*. 2. k. Pest, 1869. 133., 220., 386. DUDÍK, B.: *Correspondenz Kaisers Ferdinand II.* ... = Archiv f. österreichische Geschichte 54 (1876) 230—231., PAYR S.: *Pázmány és Lamormaini titkos tanácsa a nagyszombati egyetem megnyitó ünnepén.* — Protestáns Szemle 1903. 412—422.

207
 corā. nec pot. tūm silere. Nam qñdo cantab
 bar. Non sila. Opus ē ut nos audiam. si autē a. du. n.
 respondi facile ē aures carnis. Illis aures audire debem.
 quas q̄rebat magister n̄r ipse enim dicebat. Qui habet au
 res audiendi audiat. Qs enim aures illum qñdo ista di
 cebat sine aures carnis stabat. Om̄s aures habet. ut ce
 puae habent. Non om̄s habent aures audiri. hoc
 ē obediendi. Quā tribuit locut̄ ē p̄pham. cōcedē. Lo
 do adhibuitis aures credo audistis. quē adindū dixit.
 Ad domū istā. Mutam te n̄ ad p̄m alioris lingue te
 mitā. Sops aut̄ ille n̄ uult audire te. q̄ n̄ uult audire
 me. Qd ostendit. n̄ q̄a ipse d̄s p̄pham loquebat. Pa
 e. In p̄s ubi p̄phas nos maxime p̄ra sum. id est p̄o
 fia. q̄s posuit loqui ad p̄m suum. Er̄ in illis ubi uide
 mus faciē n̄m. Demonstratū ē cū nob̄ sonare. lec
 ture. q̄si speculum. ubi n̄os inspicerem. et̄ ip̄am n̄o
 inspiciet nos. Ecce ego facio. qd̄ ibi audiu. Si n̄ d̄scit. f
 inqt̄ iustis. Si n̄ dixit peccatori morie morie. et̄ ostēn
 dens illi ut recedat ab iniquitat̄ suis. ip̄e qd̄ in peccam̄
 suis moriet̄. Sanguē aut̄ ei de manu tua exq̄am. Si aut̄
 dixit. et̄ ille contempserit. et̄ n̄ obedierit. ille in sc̄b̄ suis
 moriet̄. tu aut̄ ammā tuā libabis. Dico uob̄ lib̄. arma
 tuā. i magno enī sum n̄ p̄o. h̄ si exo. d̄. d̄. d̄.
 cro. S. cū ego dico et̄ impleu. officiu. t̄.
 tendite piculam ur̄m. Id aut̄ uolo. ad des̄a

1/b ábra. S. Fr. 1. m. 2. f. 2v, részlet

A töredéken:

- f. 1r inc. [di] *cerem. Nec per os vestrum siluit.* (237,19)
quid autem volo? quid desid[ero? quid | cupio?] quare loquor? —
 f. 1v des. „*quia siluit in iudi[cio]* (239,73)
 f. 2r inc. *reddetur vobis. Sed numquam te . . .* (248,109)
 — *Tunc dicent illi | quos ex adverso constituent* —
 f. 2v. des. . . . *et putet se ante tribunal [Christi]*
 (Caesarius: C. C. L. 103,545)

Egy regensburgi eredetű — bár írása Bernhard Bischoff szerint nem regensburgi —, ma a müncheni Bayerische Staatsbibliothekban őrzött kézirat (Clm. 14 445, XI–XII. sz. fordulója) egy részének (1v–42v) segítségével a töredék teljes kéziratának felépítése is rekonstruálható, bár feltehetőleg a müncheni kézirat sem teljes.⁴ Ebben a sermok a zsol-tárok sorrendjét követik, a 2., 9., 22., 25., 26., 33., 49. és 50. zsol-tárokat kommentálják. A müncheni kézirat mintapéldánya valószínűleg nem ért véget az 50. zsol-tárnál. Töredékünk is egy hasonló szerkezetű kézirat részének sejtethjük, mivel mindhárom sermo részlete a 49. zsol-tárt magyarázza, a müncheni kézirat sorrendjében. A sermok terjedelme alapján megállapítható, hogy a töredék *quaterniojának* hiányzó két bifólióján más sermok nem lehettek, mint a 17. sermo befejezése és a 18. kezdete.

2.b. *Paleográfiai leírás.* Töredékünk írásáról jól látszódik, hogy a XI–XII. századra jellemző késő karoling minuszkulával íródott. Az írás ductusa kiegyensúlyozott, és kissé szorított. A betűk az alapvonalhoz viszonyítva enyhén jobbra dőlnek. Az írás *pondusa* közepesen nyomott. *Tractatioja* gondos. Betűkészletében az unciális és kurzív eredetű „d” (d, ð), valamint a kétféle „r” (r, ʀ) egyaránt előfordul. Az unciális eredetű „d”

⁴ BOUHOT, J.-P.: *Un sermonnaire carolingien.* — Revue d'histoire des textes. 4 (1974) 184–185. és KLEMM, E.: *Die romanischen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek.* Teil 1. Textband. Tafelband. Die Bistümer Regensburg, Passau und Salzburg. Wiesbaden, 1980. Textbd. Kat. 8. és Tafelbd. 9., 10. — A müncheni kézirat leírása: „Theologische Sammelhandschrift”. ff. 1r–42v: Sermones super psalmos: Augustinus 13., 14., 82, 1–8. sermo (kiad. C. C. L.), Johannes Chrysostomos 7., 1., 30., 8., 9. sermo (kiad. P. L. Suppl.), Aug. 15., 40., 16. sermo, Joh. Chrysost. 5. sermo, Aug. 17., 18. sermo (f. 28r–33r), Caesarius Arelatensis 133. sermo (f. 33r–35r), Joh. Chrysost. 1. homilia (kiad. Opera omnia. Lutetiae Paris., 1536.) BOUHOT, J.-P. i. m. alapján. ff. 43r–127.: Summa ex Moralia Gregorii. ff. 128r–200v: Sermones de tempore (Homiliarium). ff. 201r–203v: Ső- és vízszentelés. Szentek legendái.

szára két vonal között marad. Az „e” keresztvonala többnyire egy farokkal meghosszabbított. A „b, l, d, h” szarai háromszög alakban végződnek. A szavak végén az unciális eredetű „s” is előfordul (S). A címírás betűkészletében keverednek a capitalis elegans és -rustica, az unciális betűi és megnagyobbított minuszkulák. A ligatúrák közül az „et, st” általános, az „et” szótag-rövidítésként szavakon belül is előfordul.

A központozás jelei közül a „.”, „?” és „!” fordulnak elő. A „.” medialis és finalis helyzetben egyaránt. A „?” és „!” kérdőjelként. Megjegyzendő, hogy a kérdőjelek előfordulnak a „tur” rövidítés alkalmazásakor is. A kérdőjeleket nem mindig oda írta a scriptor, ahol azt a mondatok nyelvtani szerkezete megkövetelte volna, ami arra enged következtetni, hogy a másolt szöveg értelmét sem tudta mindig pontosan követni. Egy esetben pl. a „quos” (q̄s) vonatkozó névmást értette kérdőnévmásnak (f.l.r). Rögtön hozzátesszük azonban, hogy az Ágoston-*sermok* mesteri szerkesztését, a kiszámítottan elhelyezett kérdéseket az átlagos felkészültségű scriptornak nem lehetett könnyű követni. A kérdőjelek használatának következetlenségei a következő pontban bemutatott müncheni kéziratban is előfordulnak.⁵

A kétféle kérdőjel egyidejű használatában a karoling korban még tudatos „nota interrogandi” és a „nota percontandi” megkülönböztetésének kesei, feledésbe merült nyomát látjuk.⁶ Ugyanakkor az sem zárható ki, hogy a töredékünk másolója a mintapéldány ún. St.-Amand típusú kérdőjelét (↯) őrizte meg, és használta együtt a másolás idején használatos típussal (↷).⁷ A mintapéldány pontossága eredményeként a szöveg nyelvtanilag megbízható, egy elírás kivételével: „de proximo” helyett „de proxime”.

Az írásminták segítségével megállapíthatjuk, hogy a töredéket a délnémet területekre jellemző betűtípussal másolták. Ennek a XI–XII. sz.-i írástípusnak — amelyet B. Bischoff több munkájában vizsgált⁸ — tartós továbbélését igazolja töredékünk is. A stílus az írástörténetben a „schrägovalischer Stil” elnevezéssel ismert, előzményének Abraham freisingi püspök sacramentariuma (983–999) tekinthető,⁹ s az ezredforduló körül formálódott stílussá, feltehetően Regensburgban. A regensburgi Gunthald diaconus mellett a stílus másik nagyhatású képviselője az 1010 körül született Otloh, st. emmerami szerzetes volt.¹⁰ Írás-stílusának elterjedését nagyban elősegítette azzal, hogy több évet töltött kolostorán kívül kódex másolással. Az írástípus nemcsak a délnémet vidékeken, hanem Magyarországon is meghonosodott. Ennek jelentős hazai emlékei az 1192–1195 között másolt Pray-kódex, illetve a XII. század végi garamszentbenedeki lectionarium-töredék.¹¹ A magyarországi könyvtárakban őrzött kötésre felhasznált kódex töredékek kö-

⁵ Itt utalunk az ÖNB Cod. lat. 1593. jelzetű mondsee-i eredetű Ágoston-kéziratára (Sermones in expositione psalmi 118.), így pl. 23r vagy 28v fólióra, ahol a töredékünkhöz hasonlók figyelhetők meg. A kéziratot dr. Eva Irblich szívességéből használhattam.

⁶ L.: Hildemari Epistola. (MGH Epp. V. 320. és PL 106, 395): „... Inter percontationem autem et interrogationem hoc veteres, Augustino teste, interesse dixerunt, quod ad percontationem multa responderi possunt, ad interrogationem aut „non” aut „etiam”. Nota interrogandi: ↯, nota percontandi: ↷. Id. *Archivum Latinitatis Medii Aevii* (Bulletin du Cange) 37 (1970). Fasc. unique. 82–84.

⁷ A St.-Amand típusú kérdőjelre l. pl. *Codices Latini Antiquiores VI*. Ed. Lowe, E. A. Oxford, 1953. 758. No. 42. Vö. J. VEZIN: *Le point d'interrogation un élément de datation et de localisation des manuscrits*. L'exemple de Saint-Denis au IXe siècle. — *Scriptorium* 34 (1980) 181–193.

⁸ BISCHOFF, B.: *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters*. Berlin, 1979. 154–155. és uő. *Kalligraphie in Bayern*. Achten bis zwölftes Jahrhundert. Wiesbaden, 1981. 34–39.

⁹ BISCHOFF, B.: *Kalligraphie in Bayern*. Abb. 20.

¹⁰ Uő.: *Kalligraphie in Bayern*. 34–36.

¹¹ Képeket l. *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. I. köt.* Bp. 1963. 72–73. oldalak között.

zött is felbukkannak az írástípus emlékei.¹² B. Bischoffnak datálását, ami töredékünket a XII. század második felére helyezi,¹³ az írásminta-albumok képei is alátámasztják. Így utalhatunk egy valószínűleg weyarni XII. század végi kézirat és töredékünk írása közötti hasonlóságra.¹⁴ Érdemes kitérni töredékünk f. 2v-án látható (l. l.b. kép) „F” iniciálájára is. Wehli Tünde elemzése szerint a columna mellé állított vörös iniciálé (egyenes, függőleges törzs, párhuzamos karok, a betű alatti talp és a karok antiqua betűkből eredő lezárási módja) inkább a XI. századi délnémet scriptoriumokra jellemző. Az iniciálét fekete, függőleges, az alsó részükön hurkokban visszakanyarodó vonaldísz veszi körül. A betűszárak által közrefogott teret egy két végén spirálisan visszakanyarodó vonaldísz tölti ki. Az iniciálé fekete, bizonytalan vonalvezetésű vonaldíszre azonban már a XII. század közepére, sőt inkább második felére jellemző.¹⁵

3. *A töredék és a müncheni kézirat viszonya.* Az Ágoston-kéziratok, sőt kézirat-töredékek egymáshoz való viszonyáról, különösen pedig a sermo-kéziratokról igen kockázatos nyilatkozni, mivel a bécsi Tudományos Akadémia által európai keretek között az 1960-as években kezdeményezett Ágoston-kéziratok katalogizálási eredményeit a szövegtörténet-kutatásnak még nem, ill. csak részben volt ideje hasznosítani. Ha a munkák hasonló lendülettel folytatódnak, bizonyára igazolódni fog az egyik szervező, Franz Römer professzor véleménye: „A tekintélyes mennyiségű kézirat együttes a közvetlen tudományos célú kiértékelésen túl Ágoston művei szöveg-hagyományának és továbbélésének kutatásához az egyes korszakokban és az egyes területeken új és lényegesen szélesebb alapot fog kínálni. . .”¹⁶ Visszatérve a töredék *sermoi*hoz, a nehézségek jelzésére elég annyit megjegyeznünk, hogy a Corpus Christianorum vállalkozás mértékadó kiadásából nem derül ki, hogy a müncheni kéziratban mindhárom sermo előfordul, hanem csak az egyiknél utalnak rá. A szövegek kiadóinak — G. Morin és C. Lambot — tévedéseire Jean-Paul Bouhot hívta fel a figyelmet a kódexet bemutató tanulmányában.¹⁷

Töredékünket azonban az említett nehézségek ellenére is el tudjuk helyezni a *sermok* szöveg-hagyományában. Ha a Corpus C. L. idézett kötetében feltüntetett kéziratok mellett a müncheni kéziratot is figyelembe vesszük, kiderül, hogy a töredéken található sermok sorrendje a müncheni kéziratéval, és csakis azzal megegyező. Ennek felismerése után töredékünk és a kézirat egymáshoz való viszonyához két ponton kerülhetünk közelebb: a szöveg-változatok megvizsgálásán és a műfaj tanulságain keresztül.

A Corpus Christianorum szövegkiadásának apparátusát áttekintve kitűnik, hogy a fennmaradt kéziratokban jelentősebb szövegeltérések is felfedezhetők, a túlnyomórészt másolási figyelmetlenségből eredők mellett. Éppen ezeknek a töredéken és a müncheni

¹² L.: például *Fragmenta Latina in Bibliothecis Hungariae I/1. Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestiensis*. Rec. MEZEY, L. Bp. 1983. U. Fr. 1. m. 7., valamint egy kevésbé ismert XI. századi lectionarium töredékre utalunk, amelyet a Kalocsai Főegyházmegyei Könyvtár Ms. 373. jelzetű kódexének kötéséhez használtak fel. A kézirat possessor-bejegyzése Kremsmünsterre utal. (Mikrofilmen az OSZK-ban.)

¹³ B. Bischoff levélben megküldött elemzése a töredékről.

¹⁴ BISCHOFF, B.: *Kalligraphie in Bayern*. Abb. 28. A mondseei kéziratok is jellemző példái a 12. század végi írásgyakorlatnak. Vö. PFAFF, C.: *Scriptorium und Bibliothek des Klosters Mondsee im hohen Mittelalter*. (Veröffentlichungen d. Kommission f. Geschichte Österreichs. Bd. 2.), Wien, 1967. 100—101.

¹⁵ Itt köszönöm meg B. BISCHOFF és WEHLI Tünde írásbeli elemzését, illetve FODOR Adrienne szívességét, hogy figyelmemet felhívta a töredékre.

¹⁶ RÖMER, Fr.: *Zur handschriftlichen Überlieferung der Werke des Heiligen Augustinus*. = Rheinisches Museum f. Philologie. 113 (1970) 229. Az Ágoston-kéziratok németországi bibliográfiái áttekintésére l. KURZ, R.: *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des Heiligen Augustinus*. Bd. V/I. BRD. u. W. Berlin. — SB Öst. Akad. d. Wiss. Phil.-hist. Kl. Bd. 306. Wien, 1976.

¹⁷ BOUHOT, J.-P.: *Un sermonnaire carolingien*. 184—185.

kéziratban való egyezése igazolja a használt mintapéldányoknak a közös szöveghagyományhoz tartozását, és választja el őket a C. C. L. kötetében használt többi kézirtattól. (L. az alábbi felsorolás 4, 5, 7. számait.) Tekintsük át a müncheni kézirat (Ms.) és a töredék (Fragm.) közötti egyezéseket:
(A számozás a C. C. L. kiadás soraira utal.)

1. nam facile / nam respondi facile (Fragm., Ms.) 237,21
2. magister ipse / magister noster ipse 237,22
3. honor meus ista est / honor meus 238,49
4. et dolet, aut sanum est, aut est illo spes aliqua sanitatis. Quando autem tangitur, pungitur vel ligatur: csak Fragg. és Ms.-ből hiányzik 239,62–64
5. desperandum de his, sed totis viribus supplicandum: csak Fragg. és Ms.-ből hiányzik 239,68 apparatus. Itt jegyezzük meg, hogy a hiányzó sort a töredék margóján egy későbbi kéz gót írással pótolta (f. 1v 20–21. sor).
6. dicet in caelo / in caelo dicet 249,121–122
7. közös szövegromlás: „vellicatur”, „vel ligatur” helyett 239,64.

Ezzel szemben a töredék és a müncheni kézirat között a következő eltéréseket találjuk:

1. cantabitis (Ms. | cantabatis (Fragm.) 237,20; 2. inspicite | inspeximus 238,36; 3. me non | non me 238,50; 4. contempnet | contempnit 238,59; 5. ebriositas | ebriositatis 238,59
6. est auri peccantis: hiányzik Ms.-ből 239,68 apparatus; 7. numquid ille | numquid ne 239,68; 8. in ipso psalmo | in psalmo isto 239,69; 9. veniet non silebit (Ms.) add. 239,71;
10. praedicantur | praedicam 249,116; 11. et contempsimus | et quod contempsimus 249,136; 12. illi ex adverso | illi quas ex adverso 249,136; 13. utilem | utile 250,141;
14. colliguntur | colligebantur 250,143; 15. inveniuntur | inveniuntur 250,146; 16. pax hominibus | pax in terra hominibus 250,147; 17. pone | per quem 133. köt. 545,10; 18. de proximo | de proxime 133. köt. 545,10.

A 8., 9. és 15. számúak az általános kéziratagyományt követik a müncheni kéziratban, míg a többi esetben az eltérés csak benne fordul elő. A 8., 9., 15. eltéréseknél a müncheni kézirat a töredékénél jobb szöveghagyományt őrzött meg, míg a többi esetben másolási hibákkal és figyelmetlenségekkel van dolgunk (pl. rövidítés rossz feloldására vezethető vissza 10., 13., 17. (?), egy későbbi következő szó hatására 2., 14.).

Az összeállított mintapéldányának forrásai — J.-P. Bouhot nyomán — a „Quinquaginta” gyűjtemény, a Morin által felfedezett Pseudo-Chrysostomi gyűjtemény, és egy a 13., 14., 82., 15. és 18. Ágoston-*sermokat* tartalmazó kézirat lehetnek.¹⁸ J.-P. Bouhot a 82. Ágoston-sermo félbehagyásából a müncheni kéziratban, mivel az nem zsolnárt magyaráz, arra következtetett, hogy a kézirat másolásakor történt a sermonarium összeállítása. A két szöveg összevetése meggyőzően mutatja, hogy a töredék a Corpus C. L. kiadásból ismert szöveghagyományhoz, egy, a regensburgi eredetű müncheni kézirat mintapéldányának szövegváltozatán keresztül kapcsolódik.

A müncheni kéziratot — eredetét tekintve — már ismertetője kapcsolatba hozta a délnémet egyházak, és főleg a regensburgi püspökség VIII–XI. századi térítő tevékenységével.¹⁹ Klaus Gamber nem egy tanulmányában felhívta a figyelmet a liturgikus szöveg- emlékek történeti jelentőségére, ill. ezeknek az egyes területek világi- és egyházi politi-

¹⁸ BOUHOT, J.-P.: *Un sermonnaire carolingien*. 185–186.

¹⁹ BOUHOT, J.-P.: *Un sermonnaire carolingien*. 181–183. Noha elsősorban a „sermones de tempore” részt vizsgálta. Ennek további kéziratokkal való összevetésére l. FOLLIER, G.: *Deux nouveaux témoins du Sermonnaire carolingien récemment reconstitué*. — *Revue des Études Augustiniennes* 23 (1977) 155–198. és LEMATRIÉ, J.: *Le sermon Mai 193 et l'origine de la fête des Saints Innocents en occident*. — *Anal. Boll.* 99 (1981) 139–150.

katörténetéhez való szoros kapcsolódására.²⁰ Az antik hagyományokkal büszkélkedő bajor város politikai jelentőségét annak köszönhetette, hogy a VIII. századtól kezdve az Agilolfinger hercegek székvárosa, ezt követően is hercegi székhely, a Karolingok gyakori tartózkodási helye. A városi kiemelkedő helyzetét jelezte a Bonifatius-féle egyházszervezet keretében létrehozott püspökség is (739).

A regensburgi eredetű egyházi rendeltetésű könyvek között is az egyik fontos műfaj éppen a sermonarium volt. Másolásuk a birodalmi püspökségek látó- és térítőkörébe került területek szerkönyvekkel való ellátásának igényéből, illetve a karoling udvarnak a liturgikus nyelv és fegyelem helyreállítására irányuló törekvéséből következett. Ez utóbbi eredményezte Paulus diaconus *Homiliarius Caroli* gyűjteményének létrejöttét: „. . . minus tamen idoneo reperimus lectiones, quippe quae et sine auctorum suorum vocabulis essent positae et infinitis vitiorum anfractibus scaterent, non sumus passi nostris diebus in divinis lectionibus intra sacra officia inconsonantes perstrepere soloecismos atque earundem lectionum in melius reformare tramitem mentem intendimus”. (MGH, Leg. I. 44-passim)²¹ Gyakorlatilag nélkülözhetetlenek voltak az egyházi év ünnep- és vasárnapi prédikációihoz, a kijelölt bibliai részek magyarázatához (= homiliarium), az egyes egyházi közösségek hitbuzgalmi és morális neveléséhez.

A bajor földről kiinduló avar-tértítés első jelentős emlékének, egy missziós katekizmusnak a kéziratában is találunk egy Beda-nak tulajdonított *homiliariumot*.²² Regensburgnak a cseh területek térítésében, egyházszervezésében játszott szerepét — a terület a prágai püspökség megalapításáig, 973-ig a regensburgihoz tartozott — a szerkönyvek számos fennmaradt példánya mutatja. Megtaláljuk a prágai könyvtárakban az ún. Prágai *sacramentariumot* (Kápt. K. Cod. O. 83. VIII–IX. sz. fordulója) — amelynek ugyan regensburgi eredete vitatott —, egy *psalteriumot* (Egyet. K. Cod. F. 22., VIII. sz. vége) és két *homiliariumot* (Kápt. K. Cod. A. CLVI. és uo. A. CXXX., freisingi, IX. sz. közepe).²³ A töredék szempontjából különösen a IX. század elejéről származó Cod. A. CLVI jelzetű homiliarium érdemel figyelmet. Ez a müncheni kézirat „Sermones de tempore” részével (f. 128r–200v) szinte teljesen megegyezik. A kézirat kézbevételekor kitűnt, hogy a müncheni gyűjtemény sermoi közül csak néhány hiányzik (14., 36., 74–79.). A prágai kéziratpárhuzam igazolja Bouhot állítását a gyűjtemény Karoling kori eredetéről, ugyanakkor a müncheni kézirat „Sermones super psalmos” része esetleges Karoling kori szerkesztésének lehetőségét is felveti.²⁴

A töredék tehát az említett szálakkal kapcsolódik a műfaj közép-európai előtörténetéhez. Mindez azt bizonyítja, hogy egy hosszabb, minden bizonnyal a Karoling korig vissza-

²⁰ GAMBER, K.: *Die Regensburger Mission in Böhmen im Lichte der Liturgiebücher*. — Verhandlungen des Hist. Vereins f. Oberpfalz u. Regensburg 114 (1974) 255–256. Továbbá I. BOROVI, J.: *Parallele zwischen der böhmisch-polnischen und der ungarischen Kirchenorganisation*. — Millennium Dioeceseos Pragensis 973–1973. (Annales Instituti Slavici 8.) Wien–Köln–Graz, 1974. 50–63.; GRAUS, F.: *Böhmen zwischen Bayern und Sachsen*. Zur böhmischen Kirchengeschichte des 10. Jhs. — *Historica* XVII (1969) 5–42. A vyšehrad-i kódex regensburgi kapcsolataira I. SPUNAR, P.: *Ein Beitrag zur Festlegung des Platzes des Vyšehrad Kodex in der Entwicklung der Schreibkunst Mitteleuropas*. — *Scriptorium* 23 (1969) 19–23. A prágai *sacramentariumra* I. DOLD, A. — EIZENHÖFER, L.: *Das Prager Sakramentar*, II. *Prologomena u. Text-Ausgabe*. (Texte u. Arbeiten. Heft 38–42.) Beuron, 1949. 1–96.

²¹ Id. *Kirchenlexikon* 6. köt. Freiburg i. Br., 1889. 221–222.

²² HEER, J. M.: *Ein karolingischer Missions-Katechismus*. Freiburg i. Br. 1911. (Biblische u. Patristische Forschungen 1.) 55–59.

²³ GAMBER, K.: *Die Regensburger Mission*. 256.

²⁴ A hasonlóságra elsőként utalt BISCHOFF, B.: *Die süddeutschen Schreibschulen und Bibliotheken in der Karolingerzeit. Teil II*. Die vorwiegend österreichischen Diözesen. Wiesbaden, 1980. 257. (vö. PATERA, Ad. — PODLAHA, Ant.: *Soupis rukopisů Knihovny Metropolitní Kapituly Pražské*. I. A. — E., V. Praze, 1910. No. 261.)

nyúló szövegahagyomány végén találjuk a XI–XII. század fordulója körüli müncheni kéziratot és az annál évtizedekkel későbbi, a XII. század második felében másolt töredékünket.

A töredék kéziratának még a XII. században, vagy legalábbis középkori történelmünk első századaiban Magyarországra kerülése nem zárható ki. Ezt a feltevésünket az említett regensburgi eredetű müncheni kézirat-párhuzam, illetve a regensburgi eredetű kéziratoknak a cseh területeken való korai megjelenése támasztják alá. Hasonlóképpen utalni lehet a délnémet és magyar területek közötti bizonyítható és valószínűsíthető liturgikus kapcsolatokra, valamint azok emlékeire.²⁵ Töredékünk műfaja, a sermonarium — jellegénél fogva ez természetes — már legkorábbi kódexjegyzékeinkben is szerepel, így a panonhalmi apátságí javak összeírásában, 1083 körül.²⁶ A töredék egykori teljes kéziratának hazai sorsát azonban csak a kézirat újabb részletének előkerülésével lehetne megbízhatóan igazolni és biztosabban tovább követni.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

A gregorián naptárreform sorsa Magyarországon. XIII. Gergely pápa (1572–1585) 1582. február 24-én kiadott „Inter gravissimus” kezdetű bullájában rendelte el az új, a későbbiekben róla elnevezett naptár bevezetését.¹ Ezzel a reformmal a naptári rendszeren mindössze annyit változtatott, hogy csak a 400-zal is osztható -00-ra végződő, tehát százaz éveket hagyta meg szökőéveknek, azaz 400 évenként szökőévet „rendes” 365 napos éveknek nyilvánított. Ennek a változtatásnak a jelentősége viszonylag csekély volt, mivel 1582. után csak 1700-ban következett olyan év, amely a reform következtében 366 helyett csak 365 napig tartott. Gergely pápa azonban a fentiekben kívül azt is elrendelte, hogy a Iulius Caesar óta felhalmozódott pontatlanságok megszüntetésére 10 napot ki kell hagyni a naptárból, tehát, hogy 1582. október 4. után közvetlenül október 15. következék.² A pápai rendelkezés szerint 1582. október 15. után mindenütt az új, javított naptár szerint kellett az időt számítani. Ezt azonban rövid időn belül csak azokban az országokban vezették be, amelyeknek az uralkodója és a népessége is római katolikus volt. A protestánsok és a görögkeleti ortodox vallásúak nem voltak hajlandók magukra nézve kötelezőnek elfogadni a pápai rendelkezést. Ezzel megbomlott a keresztény Európa „időszámítási egysége”, és csak 1918. február 1-én állt vissza ismét, amikor a szovjet-ország állam is átvette a gregorián naptár használatát.

A XIII. Gergely által előírt időpontban csak Spanyolországban, Portugáliában és Itáliában vezették be az új naptárt, azaz azokon a területeken, ahol a pápa befolyása leginkább érvényesülhetett. Még Franciaországban sem ekkor, hanem csak két hónappal később, 1582. december 9-én vették használatba az új naptárt.³ Németalföld katolikus

²⁵ Összefoglalóan I. HERMANN E.: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig.* München, 1973. 30–37. Továbbá egyházszerkezeti és liturgikus kapcsolatokra FALVY, Z. — MEZEY L.: *Codex Albensis.* Bp.—Graz, 1963. 33–34. A XI–XII. század hazai patrisztikus irodalmi ismereteire összefoglalóan I. MEZEY L.: *A teológia (patrisztika) és a skolasztika jelentkezése az Árpád-kori Magyarországon.* = *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról.* Szerk.: SZÉKELY Gy. Bp. 1984. 213–219.

²⁶ *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében, I. k.* 64. és 68. Továbbá I. a pécsvárad apátság javainak hamis összeírásában szereplő *homiliariumot*, valószínűleg I. Gergely *Liber quadraginta homiliariuma.* Uo. 69. és 70.

¹ FRAKNÓI Vilmos: *Egy jezsuita-diplomata hazánkban 1583–84.* Katholikus Szemle 1902. 705. (= Fraknói). KNAUZ Nándor: *A veteristák.* Századok 1869. 18. (= KNAUZ: *A veteristák.*)

² KNAUZ: *A veteristák* 20.

³ KNAUZ Nándor: *Kortan hazai történelmünkhöz alkalmazva.* Bp. 1876. 27–35. (= KNAUZ Kortan).

részein 1582. december 14-én, a katolikus svájci kantonokban pedig 1583-ban tértek át a Gergely-naptárra, míg Báthori István lengyel király (1575–1586) 1584-ben rendelte el ezt Lengyelországban.

II. Rudolf császár (1576–1612) 1582 decemberében körlevélben fordult a birodalmi rendekhez az új naptár bevezetése érdekében, de ezt az augsburgi birodalmi gyűlés a protestánsok javaslatára elvetette.⁴ Így Rudolf 1583. szeptember 4-én kiadott rendeletével próbálta elfogadtatni az új naptár használatát. A császári határozat szerint 1583. október 4. után közvetlenül október 15. következett.⁵ A birodalom katolikus és Habsburg kézen levő tartományai 1584 elejére elfogadták és bevezették a gregorián naptár használatát, de a protestáns területeken megmaradt az ónaptár, így szinte „időszámítási szakadás” következett be a birodalom egyes tartományai között.

Több sikertelen próbálkozás után csak 1699. szeptember 23-án jött létre olyan határozat a birodalmi gyűlésen, amely még 1700. február 24. előtt, amikor ugyanis a két naptár közötti eltérés 10-ről 11 napra nőtt volna, elrendelte az ún. „javított naptár” bevezetését. Ez a szökőévek számításában és a hibák kiküszöbölésére való 10 napnyi kihagyásban megegyezett a XIII. Gergely pápa által elrendelt új naptárral, de a húsvét ünnepének kiszámításában új, csillagászati eljárást vezetett be. Ez az eltérés végül csak II. Frigyes 1775-ben tett javaslata alapján szűnt meg, így csak ekkor, 192 év elteltével használta ismét a birodalom minden lakosa ugyanazt a naptárt.

A már említett, 1700. február 18-án bevezetett új naptárt Dánia és a protestáns Németalföld is átvette. A protestáns svájci kantonok 1700. december 31-én kezdték a gregorián naptárt használni, míg Anglia csak 1753. szeptember 2-án, Svédország pedig 1753. február 17-én.⁶

A gregorián naptár bevezetése Magyarországon. II. Rudolf császár, azaz I. Rudolf magyar király (1576–1608), mint már följebb is szerepelt, rendeleti úton akarta a Gergely-naptár használatát bevezetni. Az 1583. szeptember 4-én kelt rendelete alapján, Radéczy István (?–1586) egri püspök, királyi helytartó utasítására a nagyszombati nyomda kinyomatott egy egyleveles falinaptárt az év utolsó három hónapjára.⁷ Ezen jól látható, hogy október 4. után kimarad 10 nap és a következő nap már október 15. A kihagyásban ez olvasható: „Hic omittendi sunt dies 10 inter 4. et 15. diem Octobris occurrentes. Ita ut a 4. die, statim ad 15. fiat transitus”.⁸ Ezt a naptárt Possevino pápai követ még 1583. november 1-én elküldte Rómába, ami bizonyítja, hogy a pápai diplomáciát mennyire érdekelt a gregorián naptár bevezetésének lehetősége és módja az erős protestantizmus-sal rendelkező Magyarországon.⁹

Az új naptár bevezetésének kísérlete két okból is kiváltotta a sok protestánst számláló magyar rendek ellenkezését. Egyrészt nem akarták elfogadni a saját életükbe való pápai beavatkozást, másrészt elleneztek az új naptár rendeleti úton való elfogadtatását, és ebben az ügyben maguk akartak dönteni a következő országgyűlésen. A katolikus egyházi testületek és személyek már a pápai rendelet kiadása után, de még a királyi utasítás előtt alkalmazni kezdték a Gergely-naptárt. Knauz Nándor közlése szerint a szepesi

⁴ KNAUZ: *Kortan*.

⁵ TÓTH László: *Garami bécsi nuncius jelentése a Gergely-féle naptárreform végrehajtásáról a birodalomban*. Turul 1927. 13–16. (= Tóth). — *Régi magyarországi nyomtatványok*. Szerk. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÁFER István, KELECSÉNYI Ákos. Akadémiai Kiadó, Bp. 1971. 529. (= RMNy). (Az RMNy köteteiben a szám nem a lapszámot, hanem az adott nyomtatvány sorszámát jelöli.)

⁶ KNAUZ: *Kortan*.

⁷ RMNy 529.

⁸ RMNy 529., RMNy 529. kép.

⁹ TÓTH, RMNy 529. — A naptárból egyébként az egyetlen ismert példány a Vatikáni Levéltárban maradt fenn.

káptalan már 1582-ben az új naptár szerint keltezte egy kiadványát, és Báthori Miklós (Szabolcs, Szatmár, Somogy vm. főispánja, 1568–84: országbíró) is 1584-ben „secundum cursum novi calendarii” datálja a levelét.¹⁰ Forgách Imre trencsényi főispán azonban éppen az új naptár használatától tiltja el a lelkészeket, legalább addig, amíg az országgyűlés nem dönt az ügyben.

„Ennélfogva parancsoljuk egyenként mindenkinek, kik trencsényi birtokainkban lelkészkedtek és egyházi javakból éltek, hogy semmi módon ne merészeljétek elfogadni az új naptárt, hacsak rögtön hivatalaituktól és helyeitektől megfosztatni nem akartok. Mert mire való lenne az, a püspök úr kívánatára elfogadni azon naptárt, melyet nemcsak az ország rendei elvetnek, de sem a birodalom fejedelmei, sem a szomszéd tartományok nem helyeselnek. Ne engedjétek magatokat rábeszéltetni, hanem inkább egész bátorsággal az ó naptár mellett maradjatok, eladdig, míg kitünendik, az ország rendei és a szomszéd tartományok mit rendelkeznek. Amint ugyanis most képtelenség lenne, ha a felsőbb hatóság ellenére elfogadnátok, úgy amidőn az összes rendek közmegegyezésével elfogadva léssen, nem léssen többé ok reá, miért kellendjen azt valamelyikünknek elvetni.”¹¹

Szepes vármegye hasonlóképp nem volt hajlandó az országgyűlési döntés előtt magáévá tenni az új időszámítási módot, sőt, mint kegyúr megtiltotta, hogy Bornemissza Gergely szebeni prépost papságának előírja annak használatát.¹²

Bártfa városa 1584. március 8-án haladékokat kért az új naptár bevezetésére, legalább addig, amíg a főurak és a nemesek a régit használják, hiszen ha a város az újat használná, míg a környezete a régít, abból csak zűrzavar származna.¹³

1584-ben megjelent egy kalendárium Nagyváradon *Calendarium Julianum pro anno 1585* címmel, amelyet feltehetően Beregszászi Péter készített, és a régi julianusi rendszer szerint tartalmazta az év napjait. E naptár készítője nemcsak a kalendárium szerkezetével állt ki a Gergely-naptár bevezetése ellen, hanem egy énekben is támadta az új időszámítást. A következő évben Wolfgang Schreck jezsuita Kolozsvárott kiadott egy élesen támadó vitairatot Beregszászi műve ellen, *Adversus avtores Iuliani ut vocant pseudocalendarij Varadini impressi pro anno MDXXXV carmen*. . . címmel.¹⁴ A váradi *Calendarium Julianumot* valószínűleg Szántó (Arator) István jezsuita is megtámadta „Epistola apologetica” című Kolozsvárott megjelent vitairatában, hiszen Beregszászi Matthias Thoraconymus-szal együtt írt és Bázélban kinyomtatott művében külön fejezetet szentel („Epistola ad Stephanum Aratorem Jesuitam”) a Szántónak való válaszádnak.¹⁵

A református Beregszászi és jezsuita ellenfelei között 1585–87-ben kibontakozott polémianak, melynek emlékét legalább 4 nyomtatott mű őrzi, az egyik legfontosabb pontja a naptárreform kérdésében zajló protestáns-katolikus vita volt.

Az új naptár bevezetését előíró királyi rendelet kiadása (1583. szeptember 4.) után csak 1587-ben ült össze a magyar országgyűlés, amelynek a rendek véleménye szerint döntenie kellett a naptárreform kérdésében. Bár Örnöherceg már 1585 tavaszán tárgyalásokat folytatott egy esetleges országgyűlés összehívására 1585 augusztusára, de végül erre nem került sor. Azonban ennek az 1585-re tervezett országgyűlésnek az előkészítése során már fölmerült az ellentét a naptárreform kérdésében elfoglalt udvari és rendi álláspont között. Rudolf király ugyanis a törvényszékek megtartására vonatkozó rendeleteit mindig a Gergely-naptár szerint keltezte, és ezt több vármegye visszautasította, hivatkozva arra, hogy az új naptárt csak országgyűlési törvénnyel lehet elfogad-

¹⁰ KNAUZ: *A veteristák* 22–23.

¹¹ KNAUZ: *A veteristák* 23. (A fordítás Knauz Nándor munkája).

¹² KNAUZ: *A veteristák* 24.

¹³ SZÁDECZKY Lajos: *A naptárjavítás történetéhez*. Századok 1882. 656–659.

¹⁴ RMNy 559., 566.

¹⁵ RMNy 568.

tatni, rendeleti úton ez törvénytelen. Fennállt a veszélye annak, hogy, ha az uralkodó az országgyűlési meghívókat is a gregorián naptár szerinti keltezéssel látná el, akkor ez a rendek ellenkezését, sőt ellenállását váltaná ki. Végül kompromisszumos döntés született a kérdésben, miszerint a királyi meghívólevélen mindkét datálási mód szerepelni fog. Bár az 1585-ös tervezett országgyűlés meghíúsult, de az 1587–88-as országgyűlési meghívólevelet az 1585-ös megállapodás szerint, egyféle módon keltezték, de az országgyűlés kezdőnapját mind a két rendszer szerint megadták („primum diem futuri mensis Novembris, reformati Calendarii, juxta vetus vero Calendarium ad vigesimum secundum diem venturi mensis Octobris. . .”).¹⁶

Az 1587. november 1-re összehívott országgyűlést Ernő főherceg csak november 14-én nyitotta meg átadván a királyi propositioikat, melynek egy külön fejezete foglalkozott azokkal a károkkal, amelyek az országot a naptár ügyében támadt egyenetlenségek folytán érték. Az uralkodó javasolta a magyar országgyűlésnek, hogy „uti caetera non solum Maiestatis suae, sed alia pleraque regna et provinciae reformatum illud sive novum calendarium iam pridem receperunt, ita in hoc Hungariae regno illud ab omnibus pariter statibus et regnicolis acceptetur. . .” A királyi propositio szerint az igazságszolgáltatási szervezet tétlenkedésének legfőbb oka az volt, egyes rendes bírák hiánya mellett, hogy „sok országglakó megtagadja elfogadni az új naptárat az országgyűlésen kívül”.¹⁷

Az országgyűlés döntése alapján az 1588 januárjában szentesített törvéncikkek közé bekerültek a régi naptár eltörlését kimondó paragrafusok is (1588: 28. tvc.). A törvény rövid szövegébe kétszer is belekerült, hogy „az ország karai és rendei ezt semmi más, mint egyedül a királyi felség hatalmánál fogva engedik életbe léptetni”.¹⁸ Az előzmények ismeretében ez a részlet csak azt erősítheti meg, hogy a magyar országgyűlés, melynek sok tagja a protestáns vallások híve volt ily módon is bizonyítani kívánta, hogy nem a pápai bullának engedelmességre, hanem a király „kegyes és kegyelmes intelmeihez is alkalmazkodni kívánván” foglalja törvénybe az új naptár bevezetését. A szlavóniai gyűlés szintén így értelmezhetette ezeket a sorokat, hiszen ők katolikusok lévén külön kitértek arra, hogy nem a király iránti tiszteletből, hanem az Isten iránti köteles tiszteletből fogadták el az új naptárat.¹⁹

Az erdélyi rendek 1590. szeptember 21-én iktatták törvénybe a Gergely-naptár bevezetését, azzal indokolván döntésüket, hogy „a napokban való különbözőség több confusiót ezután közinkbe ne szerezzen, az új kalendáriomot, melyet a több szomszéd keresztény országokban is bevettek immár, mi is bevettük és országul acceptáljuk. . .”²⁰

¹⁶ *Magyar Országgyűlési Emlékek*. Szerkeszti: FRAKNÓI Vilmos VII. 1582–1587. Budapest, 1881. 174., 224. (=MOE VII.) Az irat végén a keltezés „duodecima die mensis Augusti”, de az irat élén és a tartalomjegyzékben augusztus 10. áll. Az egyik feltehetően sajtóhiba.

¹⁷ MOE VII. 178–179., 182., 240.

¹⁸ MOE VII. 375. — Magyar Törvénytár 1526–1608. évi törvéncikkek. Fordították: KOLOSVÁRI Sándor és ÓVÁRI Kelemen Bp. Franklin., 1899. (=CJH) 719. — 1588: 28 tvc.: Az ő naptár eltörléséről. A naptárra nézve, ámbár az ország karai és rendei inkább akarnák, hogy az ő naptár, amelyet annyi éven át használtak, és amelyhez úgy a szegények, mint a gazdagok magukat hosszú gyakorlattal alkalmazták, az előbbi állapotában maradjon, mindazonáltal Ófelsége kegyes és kegyelmes intelméhez is alkalmazkodni kívánván: nem ellenzik ugyan, hogy ezutánra az új és megjavított naptárt vegyék használatba. 1. §. De azt nyíltan kifejezésre juttatni Kívánják, hogy ezt semmi más, mint egyedül a királyi felség hatalmánál fogva engedik életbe léptetni. 2. §. És hogy akár az új, akár a régi naptár szerint történt eddigi kiadványok és ítéletek, erejükben maradjanak.

¹⁹ KNAUZ: *A veteristák* 25.

²⁰ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. Szerkeszti: SZILÁGYI Sándor III. 1576–1596. Budapest, 1877. 274., 372. Továbbá megbecsülvén a nagyságod ennyiszor való megtalálását és kegyelmes intését, és azt is tekintvén, hogy a napokban való különbözőség több confusiót

Jakab Elek szerint a későbbiekben még sok súrlódás támadt abból, hogy az erdélyi görögkeleti vallású románok az új naptárt nem fogadták el, így különbség adódott a románok és Erdély többi lakosának időszámítása között.²¹

A reformátusok nagykirályi zsinata 1591. március 10-én döntött úgy, hogy a „Gergely-naptárat az egyházban el lehet fogadni”,²² de az egyes felekezetek közötti különbség az időszámítás dolgában még nem szűnt meg. 1599-ben ismét törvényt kellett hozni a gregorián naptárt bevezető 1588: 28. tvc. megismétlésére és megerősítésére, de az új törvény szövege (1599: 45. tvc.) már némi hangsúlyeltolódást tükröz. Az 1588-as törvény nem a régi naptár teljes megszüntetését, hanem csak azt deklarálja, hogy „nem ellenzik, hogy ezutánra az új és megjavított naptárt vegyék használatba” és semmiféle szankciót nem helyez kilátásba a törvény megsértőinek. Az 1599-es törvényben már egy szó sincs arról, hogy az új naptárt csak uralkodói nyomásra fogadta el az országgyűlés, és nem szerepel annak kikötése sem, hogy a kiadványok érvényben maradjanak, bármely naptár szerint is datálták őket. Ezzel szemben szigorú büntetést szab meg a régi naptár használóinak, az egyháziaknak hivatal- és jövedelemvesztést, a városoknak, a földesúrnak és a régi naptár kinyomtatóinak ezer forint büntetést. Az összeg nagyságát jól érzékelteti, hogy az ugyanezen évi 17. tvc. 400—500 forintban állapítja meg az egyes magyarországi részek főkapitányainak a havi fizetését. A Magyar Törvénytár az 1599: 45. tvc. szövegében szereplő „a quibusdam concionatoribus existimatur” szavakat „némely papok tartják”-nak fordítja. A „concionator” azonban ebben az esetben feltehetően helyesebben fordítható a „lekész” szóval, ami alatt protestáns lelkipásztor értendő. Ugyanis ugyanennek az 1599. évi törvénynek a 35. cikkelye, mely a turóci prépostság konventjének a helyreállításáról szól, a „sacerdos” szót használja a kétségtelenül katolikus papok megnevezésére. Tehát ezek alapján joggal feltételezhető, hogy a törvény alkotói leginkább „némely lelkészek” tevékenységét tartják veszélyesnek az új naptár elterjedésére nézve, valamint a régi naptár kinyomtatóit, azaz az olyan személyek és szervezetek működését, akik és amelyek az új naptár népszerűségét tevékeny és hatékony eszközökkel csökkenthették.²³

A két naptár további viszonyáról elég kevés dokumentum ismert. Knauz Nándor szerint utolsónak a máramarosi kerület reformátusai fogadták el az új kalendáriumot 1625 Húsvétján, tehát ezután már a királyi Magyarország, a Partium és Erdély egész lakossága ismerte és használta a gregorián naptárt.²⁴ Azonban a hódoltsági területen még a XVII. század első felében a katolikusok is változatlanul a régi naptár szerint számították az időt. Ezeket a Pécsert, illetve Pécs környékén élő katolikusokat nevezi Knauz „vete-

ezután közinkbe ne szerezzen, az új kalendáriumot, melyet a több szomszéd keresztyén országokban is bevettek immár, mi is bevettük és országul acceptáljuk, de ilyen condicióval, hogy semmiben a medgyesi generalis gyűlésben végzetett articulusoknak ne derogálja és hogy evvel való lésünknek ideje a jövendő nagy karácsony napján kezdessék.

²¹ JAKAB Elek: *A kalendáriumokról történelmi és politikai tekintetben*. 1881. 1—12.

²² KNAUZ: *A veteristák* 28.

²³ CJH 873. 1599: 45. tvc. A régi naptár használatát ezer magyar forint büntetés alatt teljesen megszüntetik. — Szükséges, hogy az új és megjavított naptárt minden országlakó használja, a régi pedig, hogy teljesen megszűnjék 1. §. Minthogy pedig, az új naptárnak a használatát leginkább némely papok tartják kárhuzatosnak és tilalmasnak, ezért elhatározták, hogy az olyan papok, akiket rajta érnek, hogy e tárgyban a közönséges végzéseknél ellen szegülnek, legott és tetteleg az ő egyházi jövedelmeiket elveszítsék. 2. §. Azokat a városokat és földesurakat, akik eme közönséges törvénynek ellenszegülni merészelnének, és akiket az ő naptár nyomtatásán, vagy használásán rajta érnének, Ófelsége valahányszor dacoskodáson találják, ugyanannyiszor ezer forinttal büntesse és sújtsa. MOE IX. Bp. 1885. 291., 304., 332. — KNAUZ (KNAUZ: *A veteristák*) ugyanezeket a szavakat „néhány prédikátor”-nak fordítja.

²⁴ KNAUZ: *A veteristák* 30.

ristáknak”.²⁵ Ugyancsak az ő közleménye számol be arról, hogy 1640-ben ezek a pécsi veterista magyar katolikusok megfenyegették Derkay György jezsuitát, hogy a törökök kezére adják, ha az új naptár használatát terjeszti.²⁶ Szintén a hódoltsági területen, Kiskomáromban (ma: Zalakomár) kelt 1642 februárjában Bessenyei István levele, melyben Lippay György egri püspöknek panaszodik arról, hogy „annyra yutott az állapot, hogy kételen az Római hűten való Egyhazy Embereknek s mind köz napnek” . . . az ünnepeket „az Ó Calendariom szerint kell tartanj, ha nagy bontetést el akarnak kerülnj”.²⁷

Források híján is feltételezhető, hogy legkésőbb a törökök kiverése után ezeken a volt hódoltsági területeken is elfogadták az új naptár használatát. Az utolsó, még a naptár-reform kérdésével foglalkozó irat 1690-ben kelt, melyben a zágrábi zsinat gyűlése azt indítványozta, hogy próbálhák meg a görög szertartású katolikusok áttérítését az új naptár szerinti időszámításra.²⁸

A *Gergely-naptár elterjedése hazánkban a kalendáriumok tükrében*. Az új naptár sorsát azonban nemcsak törvények, rendeletek és határozatok szabták meg, hanem a szélesebb rétegekben való elterjedés lehetősége is. Feltehető, hogy a régi naptár fönmaradásában, de az új naptár elterjedésében is nagy szerepet játszottak a korabeli kalendáriumok. Ezek minden évben megjelentek, a kor egyéb kiadványaihoz képest elég magas példányszámban, és ami igen fontos, rendszerint magyar nyelven.

Az első magyar kalendárium valószínűleg már 1540 előtt megjelent *Calendarium magiar nielwen* címmel, Krakóban, Benczédi Székely István összeállításában.²⁹ Ez azonban nem egy meghatározott évre vonatkozó kalendárium, hanem öröknaptár, amely minden évre alkalmazható. De már a XVI. század hatvanas-hetvenes éveitől kezdve Magyarországon is rendszeresen megjelentek az egy évre szóló kalendáriumok, gyakran nem is egy, hanem több különböző nyomda kiadásában. A Gergely-naptár bevezetésének idejétől már szinte minden évre rendelkezésünkre áll egy-egy kalendárium, így megkísérhető a két naptárrendszer viszonyának vizsgálata a korabeli kalendáriumok alapján.

A már korábban említett naptár mellett, mely 1583. utolsó negyedére vonatkozik és Nagyszombatban jelent meg, még egy naptárt nyomtattak ebben a városban, amely az 1583. év napjait tartalmazza az új, gregorián naptár szerint.³⁰ Ezt Telegdi Miklós (1535—1586) pécsi püspök, az esztergomi érsekség adminisztrátora nyomtattatta ki már 1583 februárjában az általa létesített nagyszombati nyomdában. Tehát ez a kalendárium közvetlenül a pápai utasítás hatására, már Rudolf király rendelete előtt megjelent. A nagyszombati nyomda, amely egyébként Telegdi halála után az esztergomi székeskáptalan, majd a jezsuiták tulajdonába került, végül pedig a nagyszombati egyetemé lett, azaz mindig katolikus kézben maradt, a későbbiekben is nagy szerepet játszott az új naptár elterjesztésében, hiszen ez a nyomda 1583 után 1609-ig minden évben kiadta a Gergely-naptár szerint szerkesztett kalendáriumot.³¹ De nem minden nyomda segítette működésével az új naptár elterjesztését. Rudolf király 1588. augusztus 28-án leiratban róttá föl Bártfa városának, hogy a bártfai nyomda a régi naptár szerint nyomtat kalendáriumokat. Valószínű, hogy itt nemcsak 1588-ra, hanem az 1584—87 közötti évekre is készült kalendárium a régi időszámítás szerint. Az említett 1588-as bártfai az utolsó olyan ismert

²⁵ KNAUZ: *A veteristák* 31.

²⁶ KNAUZ: *A veteristák* 31.

²⁷ KNAUZ: *Kortan*.

²⁸ KNAUZ: *Kortan*.

²⁹ RMNy 19., 63. — faksimile kiadása: *Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium* 3. Az ELTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport tudománytörténeti kiadványa. A szöveget gondozta: MOLNÁR József.

³⁰ RMNy 530.

³¹ TEVAN Andor: *A könyv évezredek útja*. Gondolat. 1984. III. kiadás 202—204.

kalendárium, amely csak a régi naptár szerint tartalmazza a napokat.³² A királyi leirat hatása nem is maradt el, hiszen az 1589-re készült bártfai kalendárium mindkét rendszerű naptárt tartalmazott, mégpedig olyan módon, hogy a gregorián naptár állt előrébb.³³ 1594-re megfordult a helyzet, a főhelyre a régi, „eltörölt” naptár került, a Gergely-naptár csak kiegészítette ezt.³⁴ Az ezután nyomtatott bártfai naptárak váltakozva vagy mindkét, vagy csak az új naptár szerint tartalmazzák az év napjait, de még az 1710-re vonatkozó kalendárium is mindkét módon feltünteti a napokat.³⁵

1588 után csak az új, illetve a mindkét naptárt tartalmazó kalendáriumok arányának alakulásából következtethetünk a két naptári rendszer viszonyára.

Az 1583–1600 között megjelent 39 kalendárium közül 6 készült a régi, 22 az új naptár szerint, illetve 11 mindkét rendszert tartalmazza. Tehát az erre az időszakra vonatkozó kalendáriumok 43%-ában található meg még valamilyen módon a régi naptár is. Az 1601–1635 közötti periódusból ismert 172 kalendárium közül 38 (22%-ban van meg mind a régi, mind az új rendszer szerint készült naptár, a többi 134 (78% pedig csak az újat tartalmazza).³⁶ A fenti adatok a *Régi magyarországi nyomtatványok* c. kiadvány két kötetéből származnak, amelyek feltehetően a korszak minden ismert hazai nyomtatványát felölelik. A későbbi időszakra ennyire megbízható ilyen jellegű mű nem létezik, így itt csak Szabó Károly *Régi magyar könyvtár* c. művének egyes kötetekre támaszkodhatott az adatgyűjtés. A két kalendáriumtípus (1.: mind a régi, mind az új naptárt tartalmazza, 2.: csak az új naptárt tartalmazza) közötti arány kiszámítása még a fentihez hasonló pontosságú sem lehetne, így csak néhány igen szemléletes példát lehet kiemelni az 1635 utáni időszak kalendáriumterméséből.

A nagyon ismert és elterjedt löcsei kalendáriumnak az 1642–1701 közötti ismert 32 kiadása tartalmazza mind a régi, mind az új időszámítás szerinti naptárt, és csak az 1702-es kiadástól tértek át az új rendszerű kalendárium kizárólagos közlésére.³⁷

A kolozsvári kalendáriumoknak az 1671 és 1711. közötti minden kötetében megtalálhatók az év napjai mindkét naptári rendszer szerint.³⁸

A kalendáriumok kiadói érthető módon igyekeztek eleget tenni vásárlóik és olvasóik igényeinek, és ha ilyen sok kalendáriumban található még meg a XVII. század második felében is mindkét naptár, akkor joggal feltételezhető, hogy a régi naptár sokkal hosszabb ideig volt használatban Magyarországon, mint azt, csak a törvényekre és a rendeletekre támaszkodva gondolnánk.

Még az 1827-ben megjelent kolozsvári *Új és O Kalendarium* is közli a Gergely-naptár mellett a régi, a törvény által immár 239 évvel korábban eltörölt naptárt is.

A naptárreform kérdéséhez még egy érdekességgel szolgálhatnak a XVIII–XIX. század fordulóján megjelent kalendáriumok. A majdnem minden kalendáriumban megtalálható „Magyar Krónika” rész az 1582. évre teszi a gregorián naptár bevezetését: „Az új Kalendarium támad, de derekasabban 1600-ban vevék be”.³⁹ A kalendáriumok rendszerint nem kizárólag azzal határozzák meg az adott évet, hogy mennyi idő telt el Krisztus születése óta, hanem más fontos és ismert időben történt eseményekkel is. Így

³² RMNy 592.

³³ RMNy 604.

³⁴ RMNy 712.

³⁵ Szabó Károly: *Régi magyar könyvtár*. Az 1531–1711. között megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve Bp. 1879. (= RMK)

³⁶ RMNy I. *Régi magyarországi nyomtatványok II. 1601–1635*. 1983. Akadémiai K. szerkesztette: BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc (= RMNy II.)

³⁷ RMK

³⁸ RMK

³⁹ *Új és O Kalendarium Kristus Urunk' születése után 1809-dik esztendőre*. Kolos'váron Nyomtatott a' Réf. Kol. Betűivel Török István által.

például „a világ teremtésével”, az uralkodó koronázási évével stb. Az 1781-es szebeni kalendárium önmaga érvényességét úgy is meghatározza, hogy az a „Uj Kalendárium kezdetinek 198.” évére, az 1774-es kolozsvári pedig úgy, hogy az 191. évére értendő. Ily módon ez a két utóbbi kalendárium 1583-ra teszi a Gergely-naptár bevezetését, a fentebb említett krónikabeli kronológia 1582-re, illetve 1600-ra. Tehát a magyar kalendáriumok nem a magyar törvények közé való beiktatást tekintik az új naptár érvényes bevezetésének, hanem a pápai (1582), illetve az uralkodói (1583) rendelkezést.

A naptárreform magyarországi bevezetésének kérdése jól mutatja, hogy egy ilyen, ténylegesen kicsiny jelentőségű változtatás teljes végrehajtásához a különböző politikai és vallási érdekelletetek, illetve a szokás nagy és erős hatalma miatt milyen hosszú, több évszázados időszakra volt szükség.

NAGY BALÁZS

A Jegyzetekben említett műveken kívül még felhasznált irodalom;

HAHN István: *Naptári rendszerek és időszámítás* 1983. Gondolat „Gondolat Zsebkönyvek”

KOVÁCS Imre: *Régi magyar kalendáriumaink 1711-ig*. Debrecen, é. n. (1938.)

SZENTPÉTERY Imre: *Oklevéltani naptár* 1974. Akadémiai K.

ACSÁDY Ignác: *Magyarország három részre oszlásának története 1526–1608.* = *A magyar nemzet története V. szrk.*: Szilágyi Sándor Bp. 1897.

Hazai egyházmegyék Mohács előtt nyomtatott zsinati határozatai. A magyar bibliográfiai szakirodalom több olyan nyomtatványt is tart nyilván, amelyben hazai egyházmegyék zsinati határozatainak szövegét publikálták. Szabó Károly és Hellebrant Árpád négy ilyen regisztrált:

RMK. III. 28. *Constitutiones synodales ecclesiae Strigoniensis*. Bécs 1494.

RMK. III. 60. *Constitutiones synodales ecclesiae Strigoniensis*. H. n. XV. sz.

RMK. III. 473 *Constitutiones synodales ecclesiae Strigoniensis*. Bécs 1560.

RMK. III. 476. *Statuta synodalia ecclesiae Nitriensis* 1494. Bécs 1560.

Immár három évtizeddel ezelőtt már foglalkoztam a fentiek közül az első kettővel.¹ Ennek során igyekeztem a hely és év nélkül megjelent kiadás fel nem tüntetett nyomdahelyét és nyomdászát meghatározni, ill. datálni: Velence 1482 táján Nicolaus de Francfordia.² A korábban csak a szakirodalom alapján közölt 1494. évi bécsi kiadásból pedig a Zágrábban őrzött példány alapján sikerült az előzőeknél biztosabb leírást adni. Az utóbbihoz ma még az tehető hozzá, hogy belőle további példány került elő a pozsonyi ferencesek könyvtárából,³ amelyből csupán az első, feltehetően üres levél hiányzik. Így mód volt a szövegkezdő lap rekonstrukciójára, amely Zágrábban erősen csonka.⁴ A pozsonyi példány azóta Turócszentmártonba került.⁵

¹ *Magyar Könyvszemle* 1956. 287–293.

² Cikkem későbbi, bécsi megjelentetésekor ezt az időpontot 1484 tájára módosítottam: *Das Antiquariat* 13. (1957) 71.

³ KOTVAN, Imrich: *Inkunábuly Knížnice Miestneho pracoviska Matice slovenskej z Bratislava*. Martin 1959. 48. sz.

⁴ KOTVAN i. m. IV. tábla. — *Das Antiquariat* 16. (1962) 229.

⁵ KOTVAN, Imrich: *Incunabula quae in bibliothecis Slovaciae asservantur*. Martin 1979. 409. sz. és 13. tábla.

Costituciones Sinodales al me ecclesie strigoniensis.

Il libro de... de servatione...

Noviter impresse.

*Il me fu dona dal pio frate Antonio de' no et c.
 si ha lo scritto a sopra e ch' lo scritto mi e...*

A fenti listából kiderül, hogy amíg a 15. század utolsó évtizedében kétszer is közreadták az esztergomi főegyházmegye zsinati határozatait, de azt követően legalább két emberöltőnyi időn át ilyen korábról nem volt ismeretes. Ha a hazai szakirodalomban nem is, de a külföldiben mégis található két további ilyen kiadvány a 16. század tized éveiből.

I.

Essling hercege monumentális kiadványában foglalkozott a metszetekkel díszített, korai, velencei nyomtatványokkal, ahol is az esztergomi zsinati határozatoknak egy további kiadását írta le a velencei Biblioteca Nazionale di San Marcóból.⁶ E könyvtár segítségével az Országos Széchényi Könyvtár immár mikrofilmmel rendelkezik a „Miscellanea 1104(15)” jelzetű nyomtatványról, amelynek segítségével az alábbiak voltak megállapíthatók Essling pontos bibliográfiai leírásának megerősítésén felül.

A negyedréti alakú kiadvány 14 számozatlan levelet tartalmaz.⁷ Címlapján (1. ábra) felül a következő szöveg olvasható: „Constitutiones Sinodales Alme Ecclesie Strigoniensis.” A lap közepét álló téglalap alakú fametszet tölti ki, amely az angyali üdvözlöt jelentí meg,⁸ alatta pedig a „Noviter impresse” szöveg olvasható. A címlap hátán Szent Ágoston ábrázolását látni alul a következő, ugyancsak metszett felirattal: „Ora pro nobis beate pater Augustine.”⁹ Amíg a címlap fametszete szignálatlan, a szent képeknek jobb alsó sarkában apró oszlopot (esetleg tornyot) ábrázoló kis művészjel látható.

A laponként 45 sort tartalmazó, kéthasábos szöveg az a₂a lapon kezdődik, és a d₂a-n fejeződik be. A végén a következő kolofon áll: „Impresse Venetijs. M.D.XIX. Die primo Decembris.” Az utolsó lap üres. A nyomdász nem tüntette fel nevét. 1519 tájt a magyarországi használatra készült velencei kiadványok Peter Liechtenstein és Luca Antonio Giunta segítségével készültek. E nyomon haladva lehetett rátalálni az esztergomi zsinatoknak erre a kiadására az utóbbi személy kiadványainak bibliográfiájában.¹⁰ Ennek magyarázata az, hogy bár Giunta neve nincs feltüntetve, Camerini szerint azonban az esztergomi zsinati határozatok nyomtatásának munkáját ugyanabban a műhelyben végezték, mint ahol az Ordinarium Strigoniense 1520. június 27-én befejezett kiadása készült,¹¹ amelyen látható a neves velencei kiadó neve. Miután azonban Giunta kiadó volt, a nyomdász meghatározásánál az általa leginkább foglalkoztatott officinákat kell számításba venni: Giacomo Penzio, Giorgio & Cesare Arrivabene és Agostino Zani.¹²

Visszatérve a kiadvány szövegére, már a címlapon hangsúlyos kiemelést nyert ezzel kapcsolatban, hogy megismételt kiadásról van szó. Miután korábról két ilyen is ismeretes, szükségesnek látszott megállapítani, hogy vajon melyik nyomán rendezték ezt 1519-ben újra sajtó alá. Az összevetés a két 15. századi kiadás szövegével azt mutatta, hogy a most ismertetésre kerülő 16. századi nyomtatvány nem az 1494. évi bécsi, hanem az ennél kb. egy évtizeddel korábbi és ugyancsak velencei, első kiadás alapján készült. A szövegnek viszonylag hű utánszedésében csupán néhány helyen észlelhető eltérés.

⁶ Prince d'ESSLING: *Les livres figures Vénitiens...* II/2. Florence—Paris 1909. 383. Nr. 2046.

⁷ Füzetbeosztása: a⁴b⁴c⁴d⁴.

⁸ Mérete Essling reprodukcióján (383.1.) 111 × 74 mm.

⁹ Mérete Essling reprodukcióján (384.1.) 78 × 53 mm.

¹⁰ CAMERINI, Paolo: *Annali dei Giunti*. Vol. I. P. I. Firenze 1962. Nr. 228.

¹¹ RMK. III. 238.

¹² ISAAC, Frank: *An index to the early printed books in the British Museum. Part II. 1501—20*. London 1938. 64.

Ezek közül a legszembeötlőbb a bevezetőben az esztergomi prímás megnevezése. Amíg a korai velenceiben¹³ Szécsi Dénes érsek (1440—1464) neve olvasható az 1449. évi zsinat alapján, az 1519. évi kiadásban ezen a helyen az alábbi szöveg áll: „Nos Thomas miseratione divini tituli sancti Martini in montibus sancte Romane ecclesie presbyter Cardinalis strigoniensis ac Patriarcha Constantinopolitanus primas Regni Hungarie et apostolice sedis legatus de latere etc.” Bakócz Tamás, aki Estei Hippolitól vette át az esztergomi főegyházmegyét, 1521-ben bekövetkezett haláláig töltötte be a legmagasabb magyar egyházi méltóságot. Az 1494. évi bécsi kiadásban ugyanezen a helyen Estei Hippolit (Hippolytus Estensis de Aragonia) neve található,¹⁴ aki 1485 és 1498 között volt magyar prímás. Tehát az esztergomi zsinati határozatok elejére az egyes kiadásokban a mindenkori érsek nevét tették, jóllehet a lényegében változatlan szöveget a 14. századba lehet visszavezetni.¹⁵

Az 1494. évi bécsi és az 1519. évi velencei nyomtatvány a szöveg vége felé¹⁶ egyaránt kihagyta a korai velencei kiadásban szereplő Dénes érsek nevét.¹⁷ Azonban a most ismeretetésre kerülő velencei kiadásban két helyen mégis árulkodó nyom maradt az első kiadásból történő átvételnek. Előbb „per . . . Johannem . . . archiepiscopum predecesorem nostrum” olvasható (c₄b₁), majd „Nos dionysius” (d₁a). Miután az 1494. évi kiadásból az elsőt gondosan kihagyták, a másodikat pedig Hippolit nevével helyettesítették, ezekből is bizonyos tehát, hogy az 1519. évi kiadás a 15. századi, első velencei kiadás szövegét vette át.

Érdekes többlet figyelhető meg a Bakócz nevével jelölt kései kiadás végén. A zsinati határozatoknak korábról átvett szövege befejeződött a d₁ levélen, így e füzetben a vele párt alkotó második levél teljesen üresen maradt volna. Hogy a helyet — legalább részben — kihasználják, „beati Jacopini” közismert „Cur mundus militat” kezdetű himnuszának szövegét nyomtatták oda. (A hátlap így is üresen maradt.) Giacomo de Benedetti (Jacopone da Todi) eme verse igen kedvelt volt a későbbi korokban is hazánkban. Magyar fordítása „Mit bízik e világ ó álnokságában” kezdettel már viszonylag korán (1574-től) és többször is napvilágot látott nyomtatott formában.¹⁸

Most tehát immár három különböző érsek nevével három, Mohács előtt nyomtatott kiadásban is ismeretesek az esztergomi zsinati határozatok. Az első, Velencében nyomtatott kiadás szövegét Batthyány Ignác jelentette meg az akkori császári könyvtárban Bécsben őrzött példány alapján,¹⁹ valamint Dankó József;²⁰ a Bécsben készítettét pedig Batthyány²¹ és Péterffy Károly.²² Bár Batthyány mind 1505 tájáról, mind 1510-ből közölt esztergomi zsinati határozatokat,²³ ezek azonban semmi összefüggést sem mutatnak a most ismertetett, 1519. évi, velencei kiadással, amelynek nincs szövegkiadása.

¹³ RMK. III. 60.

¹⁴ Magyar Könyvszemle 1956. 291.

¹⁵ Magyar Könyvszemle 1956. 292.

¹⁶ Velence: c₂b₈—10.

¹⁷ RMK. III. 60. b₁a.

¹⁸ RMNy 353 : 113a, RMNy 513 : 149a, RMNy 1483 : 50.

¹⁹ *Leges ecclesiasticae regni Hungariae. III.* Claudiopoli 1827. 466—491.

²⁰ *Constitutiones synodales almae ecclesiae Strigoniensis.* Strigonii 1865.

²¹ BATHYÁNY *i. m.* 546—566.

²² *Sacra concilia ecclesiae romano-catholicae in regno Hungariae. I.* Posonii 1741. 216—233. — Második kiadás: Wien 1742. 199—219.

²³ BATHYÁNY *i. m.* 644—647, 654—660.

Constitutiones Si- nodales ecclesie Chesprimien

II.

Péterffy²⁴ ismertette az 1494. évi nyitrai egyházmegyei zsinat határozatainak szövegét, amelyet Bornemisza Pál püspök rendezett sajtó alá, majd 1560-ban Bécsben nyomtatott formában is közreadta.²⁵ Olvasható Péterffy gyűjteményében az 1515. évben Veszprém-ben tartott egyházmegyei zsinat döntéseinek kissé hiányos szövege is,²⁶ amelyet ő egy Zágrábban őrzött, rongált kézirat alapján közölt. Azonban a brünni Egyetemi Könyvtárban fennmaradt ennek egy Bécsben két évvel későbbben nyomtatott kiadása is.²⁷ Az Országos Széchényi Könyvtárban rendelkezésre álló másolat²⁸ alapján most lehetővé vált a korábról ismeretlen kiadvány bibliográfiai adatainak és a szövegére vonatkozó legfontosabb ismereteknek publikálása.

A negyedréti alakú nyomtatványt tíz, egyenként négy levélből álló füzet alkotja, amelynek jelölése: A–K. A kis könyvben lapszámozás is található, de csupán a B-betűvel megkülönböztetett, második füzetből kezdve az utolsó füzet közepéig. A címlével fonákja és az utolsó lap üres. A teljes kolláció ezek szerint így szól: $A^4 - K^4 = [8] + 68 + [3]$ pag. — 4° A most említett tíz füzetnyi terjedelem alapján úgy tűnik, hogy ezt a nyomtatott kiadást talán már korábban is ismerték. Katona István ugyanis arról írt, hogy „decreta haec ultra 10. philyras excurrunt”.²⁹ A régi tudósok számára nem volt lényeges, hogy forrásuk írott vagy nyomtatott volt, így Katona sem közölte, hogy a dekrétumok milyen formában voltak olvashatók. Nem zárható ki persze, hogy éppen tíz ív terjedelmű kéziratot használt.³⁰

A címlapon (2. ábra) az iniciálével kezdett „Constitutiones sinodales ecclesie Vesprimiensis” szavak olvashatók, alattuk 149×108 mm méretű fametszet áll, amelyen ketts keretben a veszprémi egyházmegye védszentje, a sárkányt tipró Szent Mihály arkangyal látható két pajzssal: az egyik kezében királyi, a másikban püspöki címerrel. A második lapon kezdődő bevezetés élén olvasható: „Nos Petrus Beriislo episcopus ecclesiae Vesprimiensis, eiusdemque loci comes perpetuus, reginalis majestatis summus cancellarius, ac serenissimi domini Wladislai . . . regis thesaurarius, ac Dalmatiae, Croatiae & Sclavoniae banus &c.”. A továbbiakban Beriszló Péter veszprémi püspök előadja, hogy az esztergomi zsinati határozatokat vették át, amelyeket most kiegészítve foglaltak össze. Az 1515-ben megtartott veszprémi, egyházmegyei zsinaton Statileo János, felsőörsi prépost, királyi titkár elnökölt, mert a püspök a törökök elleni háborúban volt. A bevezető az ott elfogadott határozatokat hirdeti ki, amely azután az A₃a lapon fejeződik be, és lényegében az esztergomi dekrétumokat összefoglaló kiadványok első bekezdésének feladatát hivatott betölteni. Külön részben szedték — az előzőhöz hasonlóan három lapon (A₃b–A₄a) — a „Charissimi patres domini ac fratres sacerdotes” megszólítással az Esztergom részére készült nyomtatványok második bekezdésének, valamint a harmadik első felének szövegét. A fentieket egy lap terjedelemben (A₄b) lapszámra hivatkozó tartalomjegyzék követi.

²⁴ PÉTERFFY *i. m.* 258–297., ill. 246–283.

²⁵ RMK. III. 476.

²⁶ PÉTERFFY *i. m.* 230–257., ill. 220–243.

²⁷ Jelzete ST2 — 420.890(3). — *Catalogus librorum saec. XVI. typis impressorum, qui in Bibliotheca Universitatis Brunensis asservantur*. Red. Vladislav DOKOUPIL. Brno 1970. Nr. 520.

²⁸ Jelzete: RMK. III. 214a.

²⁹ KATONA, Stephanus: *Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae. XVIII.* Budae 1792. 860.

³⁰ Itt említhető meg, hogy Róka János ezekről a veszprémi zsinat határozatokról készült és Veszprém-ben őrzött kéziratról tett említést (RÓKA, Joannes: *Vitae Vesprimiensium praesulum*. Posonii 1779. 308.).

A szorosabb értelemben vett zsinati határozatok szövege a második füzettel kezdődik. Innen fogva a lapok tetején lapszámozás és a „constitutionum sinodaliium” szövegű előfej látható. A laponként 27 sornyi szöveg túlnyomó részét Péterffy zágrábi, hiányos kézirat alapján tehát már kiadta.³¹ A most rendelkezésre álló ép nyomtatvány alapján megállapítható, hogy a Péterffy által jelölt hiányok sok esetben téves feltételezések, mert a szövegkiadás egyes fejezetei e helyeken is teljesekek.³² Más esetekben Péterffynek a hiányokra utaló megjegyzése indokolt: a nyomtatott kiadásból most azután ezek kiegészíthetők.³³ De nem csupán az ilyen, jelentősebbnek feltüntetett kimaradás, de a pontokkal jelölt, kisebb szövegtörések is immár rekonstruálhatók.³⁴ Amíg Péterffynél a végén „Istae sunt constitutiones s. ecclesiae de Besprimio, in s.synodo celebrata per d.Petrum Berisloo episcopum Vesprimiensem, quas omnes habere & tenere debent & student” áll, a nyomtatvány a következő sorokkal fejeződik be: „Impressum Wienae Austriae per Hieronymum Vietorem. Anno domini M.D.XVII. Mense Junii. Die XI.” (K₄a).

A bécsi nyomdász, aki e munka elkészítésekor már Krakába történt és hamarosan bekövetkezett áttelepülésével lehetett elfoglalva, nem hozott létre tökéletes munkát. Különösen a lapszámozásban³⁵ és az előfejben³⁶ végeztek műhelyében hanyag munkát. A kiadványt — a címlapon látható fametszeten kívül — számos fametszetes iniciálé³⁷ díszíti, amely sorozat Vietor korabeli kiadványaiból jól ismert.

A szövegnek fentiekben említett, korábbi hiányait Lukcsics József igyekezett rekonstruálni, aminél az 1493. évi esztergomi és a következő esztendőben tartott nyitrai zsinat határozataiból indult ki.³⁸ Az új rendelkezések közül különösen azt lehet kiemelni, amely a plébánosoknak előírta, hogy a megkereszteltekről külön könyvet vezessenek pontosan megjelölt adatok beírásával.³⁹ Ezt Schwartner a hazai anyakönyvezés első jeleként értékelte.⁴⁰ A határozatok között számos helyen „Additio” megjelöléssel olvasható a hangsúlyozottan veszprémi eredetű kiegészítés, amelyben feltűnő az anyanyelv szerepének többszöri említése.⁴¹ Egyes szakírók a szükség esetén történő szabad gyóntatóválasztásról szóló rész jelentőségét hangsúlyozták.⁴²

Érdeemes még kissé megvizsgálni a zsinat vezetésével kapcsolatos kérdéseket. A bevezető részben az olvasható, hogy a törökök ellen viselt háborúval súlyosan elfoglalt püspököt Statileo helyettesítette. Az 1515. esztendő mindkét férfiú számára különösen mozgalmas volt. Beriszló ez év elején vesztette el természetes fiát, akit a török gyilkolt le.⁴³ A püspök egyben dalmát, horvát és szlavin bán is volt, aki szinte állandó csatározás során igyekezett megvédeni a hozzátartozó területeket az oda újra és újra becsapó törökök ellen. Beriszló, mint egyben a legmagasabb gazdasági államigazgatási feladatot ellátó

³¹ PÉTERFFY *i. m.* 230–275., ill. 220–243.

³² Ilyenek az első, pozsonyi kiadás lapszáma szerint: „Intervallum paucarum linearum” (236.) — „Desiderantur folia aliquia perdita” (236.) — „Hoc loco pauca deficiunt” (239.) — „Hiatus paucarum paginarum” (246.).

³³ „Desiderantur rursum folia” (244.) — „Deficiunt iterum paucula” (245.) — Absunt capita aliquot” (251.).

³⁴ Pl. 242 β , 248 β , 252 α .

³⁵ Pl. 75 áll a helyes 57 helyett.

³⁶ Pl. a 27. lapon tótágot áll!

³⁷ Mérete 22 × 22 mm.

³⁸ *A veszprémi püspökség római oklevéltára. IV.* Bp. 1907. LXXVIII–LXXIX.

³⁹ ÁDÁM Iván: *A veszprémi székesegyház.* Veszprém 1912. II. 318–319.

⁴⁰ SCHWARTNER, Martin: *Statistik des Königreichs Ungarn. I.* Ofen 1809. 95.

⁴¹ Pl. „Et si poenitens ignorat, sacerdos doceat & dicat cum eo in lingua materna” (C₁b–C₂a) — „... Domine non sum dignus & lingua vulgari & deinde quilibet summat.” (C₁b) — „aspergat omnes dicens in lingua vernacula” (I₁b).

⁴² SZVORÉNYI, Michael: *Historiae ecclesiasticae regni Hungariae amoenitates. II.* Jaurini 1795. 75.

⁴³ GERÉZDI Rabán: *A magyar világi líra kezdetei.* Bp. 1962. 73.

kincstárnok sem tudott elegendő pénzt biztosítani ehhez. Így állandóan ostromolta a pápát anyagi támogatásáért. 1515 márciusában azután meg is érkezett Rómától a segítség, de ekkor meg a szlavón rendek tagadták meg az engedelmességet, mert nekik Beriszló külön még nem tette le a báni esküt. Ulászló közbeavatkozására azután májusra rendeződött ez a kérdés.⁴⁴ Májusban a velenceiekhez fordult Beriszló támogatásért. Mivel a boszniai basa immár a stratégiailag igen fontos Jajca várát fenyegette, júliusban azután Perényi Imre nádor is beavatkozott seregével a bán támogatására. A törökök így augusztusra felhagytak az erőd elfoglalására irányuló erőfeszítéseivel, így ettől kezdve Beriszló a vár megerősítésével és készleteinek feltöltésével volt elfoglalva.⁴⁵

Ilyen körülmények között nem csodálható, ha a veszprémi püspök nem tudott az egyházmegyei zsinaton elnökölni. Megbízásából ezt a feladatot — a határozatok sajtó alá rendezésével együtt — Statileo, a későbbi erdélyi püspök végezte. Bizalmasa számára Beriszló eszközölte ki éppen az 1515. évben, hogy királyi titkár legyen.⁴⁶ E kapcsolat legfőbb biztosítója a rokonság volt. A 16. század folyamán a magyar főpapok egész sora került ki a dalmáciai Trau városából származó Statileo-család sorai közül. A veszprémi püspök Beriszló Péter édesanyja Magdolna, Statileo-leány volt. Az ő fivére Mihály volt Statileo János apja, így a két főpap unokatestvérei voltak egymásnak. Statileo 1515. január 7-én kapott Miksa császártól Máté bátyjával egyetemben birodalmi nemességet.⁴⁷ A most említett Máténak szintén János nevű fia a Mohács előtti években sümegei főesperes volt. Máténak Margit nevű leánya férjhez ment az ugyancsak dalmát származású Verancsics Ferenchez. Házasságukból született Antal a későbbi esztergomi érsek és Mihály, akinek Faustus nevű fia a 16. század végén csanádi püspök. Beriszló Péter Domitio nevű fivérének azonos nevű unokája pedig, akit Jeromosnak is neveztek, a század derekán egri nagyprépost volt.⁴⁸

Ebben az egymást igen hatékonyan támogató családba tartozott tehát Statileo János, aki az 1515. évben, mint királyi titkár tavasszal Pozsonyba, majd később Bécsbe kísérté Ulászlót. A pozsonyi tárgyalások során jött létre a Habsburg és a Jagello-ház közötti kettős esküvő, amelynek megkötésére azután július 22-én Bécsben került sor.⁴⁹ Ilyen előzmények után kézenfekvő, hogy a Statileo által összeállított zsinati döntések kinyomtatására 1517-ben a bécsi Vietor-nyomdában került sor. Az elfoglalt Beriszló ez 1515. évi határozatok megerősítésére a következő esztendőben érkezett Veszprémbe.⁵⁰

Hátra van még a címlapon álló fametszeten látható címerek megvizsgálása. Szent Mihály arkangyal jobb kezében négyelés útján kialakított címert tart, amely az Árpádok sávjai és a kétfarkú cseh oroszlán ismétléséből áll, az ennek közepén levő szívpajzs a Jagellók sasát ábrázolja. Ulászló király címere tehát egyértelmű. Az arkangyal bal kezében püspöksüveggel fedett címert szorít, amelynek címertanilag jobb oldalán három balharánt pólya, a balon pedig két csúcsával felfelé mutató meztelen kard között ötszirmú rózsza látható. Pontosan megegyezik ez a Veszprémbe legutóbb előkerült sírkőtöredéken található Beriszló címerrel.⁵¹ A fentiekből bizonyos, hogy a bécsi nyomtatvány címlapjára került fametszet kifejezetten ehhez a most ismertetett kiadványhoz készült.

BORSA GEDEON

⁴⁴ A veszprémi. . . i. m. LXXVIII. — GERÉZDI i. m. 72—73.

⁴⁵ *Hrvatska Enciklopedija. II.* Zagreb 1941. 423—424.

⁴⁶ KUBINYI András: *Beriszló Péter és budai szereplése.* Budapest régiségei. XX. Bp. 1963. 128.

⁴⁷ NAGYBÁKAY Péter: *Beriszló Péter veszprémi püspök címeres sírköve.* A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei. XIII. Veszprém 1978. 121.

⁴⁸ NAGYBÁKAY i. m. 130.

⁴⁹ SÖRÖS Pongrác: *Statileo János életéhez.* A Pannonhalmi Főapátsági Főiskola Évkönyve az 1915—6-diki tanévre. Pannonhalma 1916. 5.

⁵⁰ A veszprémi. . . i. m. LXXVIII.

⁵¹ NAGYBÁKAY i. m. 113—132.

Cicero-beszédek egy esztergomi kódextöredéken. Érdekes és értékes töredék került napvilágra az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban folytatott fragmentum-feltárás során. A töredék, pontosabban töredékcsoport négy részből áll: két teljes pergamen lap és két kisebb, egyenként mintegy fél oldalnyi darab. A négy pergamenre írt szöveg egy a XVII. század első feléből származó, latin nyelvű kéziratos tanulmányi jegyzet borítójának leáztatásakor került elő. A possessor-bejegyzés szerint a jegyzet Kerlai Jánosé volt. Kerlai 1630-tól az osztrák magyar katolikus művelődés fellegvárában, a Pasmaneumban tanult. A tanulmányok befejeztével magával vihette jegyzetét is. 1634-től Rohón, majd 1642-től Vittencen volt plébános. 1645-ben került Bajmócra, mint prépost és plébános. 1654. január 15-én lett esztergomi kanonok és egyúttal honti főesperes. 1657-től nyitrai főesperesként működött. 1664. január 15-én halt meg Nagyszombatban.¹

A primási könyvtár és levéltár is a török elől Nagyszombatba költözött. Az tehát nyilvánvaló, hogy Kerlai könyvei is Nagyszombatban nyertek elhelyezést. A kérdés az, hogy a számunkra fontos borító, vagyis a töredék, hol került rá a jegyzetre. A proveniencia eldöntésében szerencsés esetben a kísérőanyag meghatározó szerepet tölthet be. A jegyzetnél Kerlainak saját kezű aláírásával ellátott szlovák nyelven írt feljegyzései alkották a borító egyik rétegét. Ez azt sugallja, hogy a borítókötés Kerlai egyik felső-magyarországi működési helyén került rá a jegyzetre. Így feltételezhetjük azt, hogy a kódex is, amelyből a töredékek származnak, itt volt használatban.

Az előkerült kódexlap-együttes egyik teljes terjedelmében fennmaradt lapja épp az eredeti munka első oldala lehetett. A mű címe, elválasztva a szöveg többi részétől rubrummal íródott. Sajnos nagyrészen elmosódott, de a „*dictatorem*” szó kivehető. Az ezt megelőző szóból a „*sarē*” szótöredék betűzhető ki, ami világos, hogy Caesar nevének ragozott alakja. (Cesarem → *Cesarem dictatorem*).

A szövegben már itt az első oldalon is többször előfordul és világosan olvasható a *Ligarius*, illetve a *Caesar* (*Cesar*) név, amelyek nagy eshetőséggel azt sugallták, hogy Cicero Quintus Ligariusért elmondott beszédéről van szó. Az eredeti szerző kiléte azért is lett hamar világos, mivel a Cicero név a töredék szövegében is előfordul, bár csak rövidítve. (*M. C.*) Ugyanakkor néhány első pillanatra is jól olvasható szó, mondatrész, vagy mondat azonosításával² bizonyossá vált, hogy valóban az említett beszédről van szó.

A következőkben az egyes pergamen oldalakat külön-külön szeretnénk bemutatni. Az egyszerűség kedvéért:

- a mű első oldalát I/a,
- a pergamen másik oldalán levő szöveget I/b,
- a második teljes nagyságában fennmaradt lap két részre tagolódo szövegét II/a,
- ennek fonákját (egybefüggő szöveg) II/b,
- a fél oldalakat III/a, ill. III/b sorszámmal jelölöm.

I/a

A lap terjedelme 16 × 21 cm, az írástükrőre 7,5 × 14 cm. A lap bal oldalától 5,5 cm-re, felső szélétől 3 cm távolságra kezdődik a szöveg. A cím a lap tetejétől 2 cm-re helyezkedik

¹ KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok 1100–1900*. Esztergom, 1900. 270.

² Felhasznált kritikai kiadások: M. Tullius CICERO: *Orationes Selectae XI*. Lipsiae in Aedibus B. G. Teubneri MCMXXVIII 133–144. — CICERON *Discours* Tome XVIII. Paris 1952. Societe d'edition „Les Belles Lettres” 66–83. — *Ciceros Reden für M. Marcellus für Q. Ligarius und für den König Deiotarus*. Leipzig B. G. Teubner 1885. 39–61. — M. Tulli CICERONIS: *Orationes Selectae XXI* ex editione C. F. W. Muelleri. Lipsiae in Aedibus B. G. Teubneri MCMXIII. — *Ciceros Reden für T. Annii Milo, für Q. Ligarius und für den König Deiotarus*. Erklärt von Karl Halm, Berlin 1899. — M. Tulli CICERONIS: *Opera ad optimas editiones collata Studiis Societatis Bipontinae*. Biponti 1781. — M. Tulli CICERONIS: *Orationes Caesarianae Philippicae*. recognovit: Albertus Curtis Clark Oxonii 1911.

el. Egy oldalon 35 sor található. Az I/a szövegrészletben a kezdősortól (*Novum crimen C. Cesar. . .*) 1.1. az 1.3. „*aliquem*” szaváig olvashatjuk a Ligariuseről elmondott beszédet.

I/b

A lap és az írás adatai megfelelnek az előzőeknek, az I/a félbeszakadt szövege folytatódik. Az eredeti szövegben az 1.3. „*aliquem*” szavát követő „*ducem*” a kezdőszó. Az I/b utolsó sorában a 2.6. „*cum M. C. apud te defendit alium in ea voluntate*” sora olvasható.

II/a

Az ezen oldalon levő szöveg 17 leírt sor után megszakad. Ez a 17 sor a Pro Ligario c. mű utolsó, befejező mondatait tartalmazza. Utána a scriptor mintegy másfél sornyi helyet hagyott ki, majd új szövegbe kezdett.

A II/a lap második fele a Miloért elmondott beszédet közli, természetesen a mű elejétől. („*Et si vereor, iudices. . .*”) (Cic. Pro Milone 1.1.)

II/b

Ismét egybefüggőszöveg, a II/a töredék szerves folytatása.³

III/a–III/b

A töredék 8 × 21 cm nagyságú, az írástükör 14 × 5 cm, hosszában félbevágott, 35 sor.

III/a

Az írás erősen rongált, elmosódott. Egyértelműen csak néhány szó olvasható, illetve egy helyen Ligarius nevének szótöredéke. Ezek alapján azonban megállapítható volt, hogy a III/a a Pro Lig. 6.19. „*hostile*” szavától a 7.22. „*iam*” szaváig közli Cicero írását.

III/b

Szövegrészlet a Pro Ligario című műből. Folytatása a III/a töredéknek. Pro Lig. 7.22. „*occupatam*”-tól a 8.25. *cū eū a*” (ceusetis) kifejezésig olvasható a textus.

A II/b töredéknek külön érekessége van A lap jobb oldalára feltehetően a ragasztás következtében egy másik lap betűi nyomódtak. Mivel ez természetesen szemben levő oldal volt, a rányomódott írás tükörírásként maradt fenn. Szerencsénkre az egyik teljes terjedelmében tükörírásban fennmaradt szó Ligarius neve. (1. sor./Emellett a 10. sorban Caesar (Cesar) neve olvasható, illetve a 15. sorban a *fuisse* szó. Egybevetve a kritikai kiadványokkal kiderült, hogy a Pro Lig. 7.22. Ligarium szavától kezdődően tartalmazza a szöveget. A III/b töredék azonban ugyanezeket a sorokat foglalja magába. Az történt tehát, hogy a III/b töredék félsorai, feltehetően a könyv kötésénél, rányomódtak a II/b lap jobb oldalára. A III/b töredék félsorainak utolsó szavai épp azért olvashatóak olyan nehezen, mert rányomódva a II/b töredékre a tinta átszivárgott a másik pergamenre, ahol aztán tükörírásként, átfordítva maradt fenn. Így a III/b töredék és a II/b töredék tükörírása együtt alkotnak „teljes félsorokat”, hiszen az átnyomódás már akkor történt, miután a III/b töredéket félbevágták.

Az I/b utolsó sora így olvasható a töredéken:

„*Cū M. C. apud te. . .*” (Cic. Pro Lig. 2.6.)

A *cū* szótag felett jól látható a nasalis jel, tehát a *cum* szóban az „*m*” betű megléte vitathatatlan. Ugyanakkor az 1928-ban Lipszében, az 1952-ben Párizsban megjelent kiadások, illetve az 1911-es oxfordi Clark-kiadvány közlik a „*cum*” szót, míg az 1885-ben kiadott Richter–Ebenhard olvasat nem hozza.⁴ A töredék szövegének végigolvasása, s a

³ A II/a első fele Pro Lig. 12.37. „*probantissimis*”-tól a mű végéig hozza a szöveget; második fele Cic. Pro T. Annio Milone 1.1.-től az 1.2. „*existimarem*” szaváig. — II/b Pro Milone 1.2. „*esse*” 2.4. „*perditissimis*” (folytatás)

⁴ Az említetteken kívül közli: Halm (Berlin) 1899. nem közli: Studiis Societatis Biontinae 1781.

szövegkritikailag vitás helyek azonosítása alapján sikerült fényt deríteni arra a kódex-családra, amely nyomán a scriptor leírta az általunk vizsgált textust.⁵

A II/b töredéken újabb érdekességet találhatunk. A másoló a „delectis datus est” részmondat elé beszúrja a „desertis” jelzőt is. (Pro Milone 2.4.) Ez egyetlen kritikai kiadásban sem szerepelt.

Az írás

Az írás vizsgálatánál szembeötlő a betűk gyakori egymáshoz kapcsolása. A kurzív jegyek ugyanakkor nem teljesen általánosak. Jó néhány helyen ezzel ellentétes vonások is találhatóak. Tehát az írásfejlődés olyan szakaszával van dolgunk, amely a könyvírás idejében tulajdonképpen átmeneti kort képez. Ez az írásmód a *cursiva textualis*, amelynek jellemzői jól megfigyelhetők töredékünkön. Az „a” betű esetében a jellegzetes kurzív[a] betűt használja, eltérve a korábbi korok [a] betűjétől. Az „l” és „b” betűk esetében a literák szárát beköti a scriptor. Ilyenformán az [l]; [b] betűk alkalmassá váltak a velük szomszédos betűkkel való összekapcsolásra, amely szintén a *cursiva textualis* jellemzője.

A kor átmenetiségét bizonyítja, hogy ugyanez a jelenség a „d” betű esetében még nem játszódtott le. A „d” betű még bekötetlen, szabad szárral áll. pl. a *debebit* szóban is, amely jó összehasonlítási alapot nyújt a „d” és „b” betűk formájára nézve. — A *cursiva textualis* a XIII. században jelent meg, s a XIV. században terjedt el. A vizsgált töredéket, illetve annak keletkezését — mivel már a kifejlett *cursiva textualis* jegyeit hordozza magán — a XV. század első felére tehetjük.

A töredékesoportban szereplő mindkét védőbeszéd Cicero egy-egy olyan munkája, amelyet C. I. Caesarhoz intézett. Az I/a töredék rubrummal írt első sorában olvasható *Cesarem dictatorem* szópár is ezt jelzi. Se a Ligariusért elmondott beszéd elején, sem a Miloért szóló mű kezdetén nem tünteti fel a másoló külön, hogy pontosan melyik szónoklat kezdődik. Valószínűleg ugyanis ezeket a munkákat a scriptor úgy tekintette, mint egy nagyobb egész — ti. a Caesarhoz írt védőbeszéd —, egy-egy részét. Ezt a csoportosítást a modern klasszika filológia is ismeri, s CAESARIANAE gyűjtőnév alatt tartja őket számon.

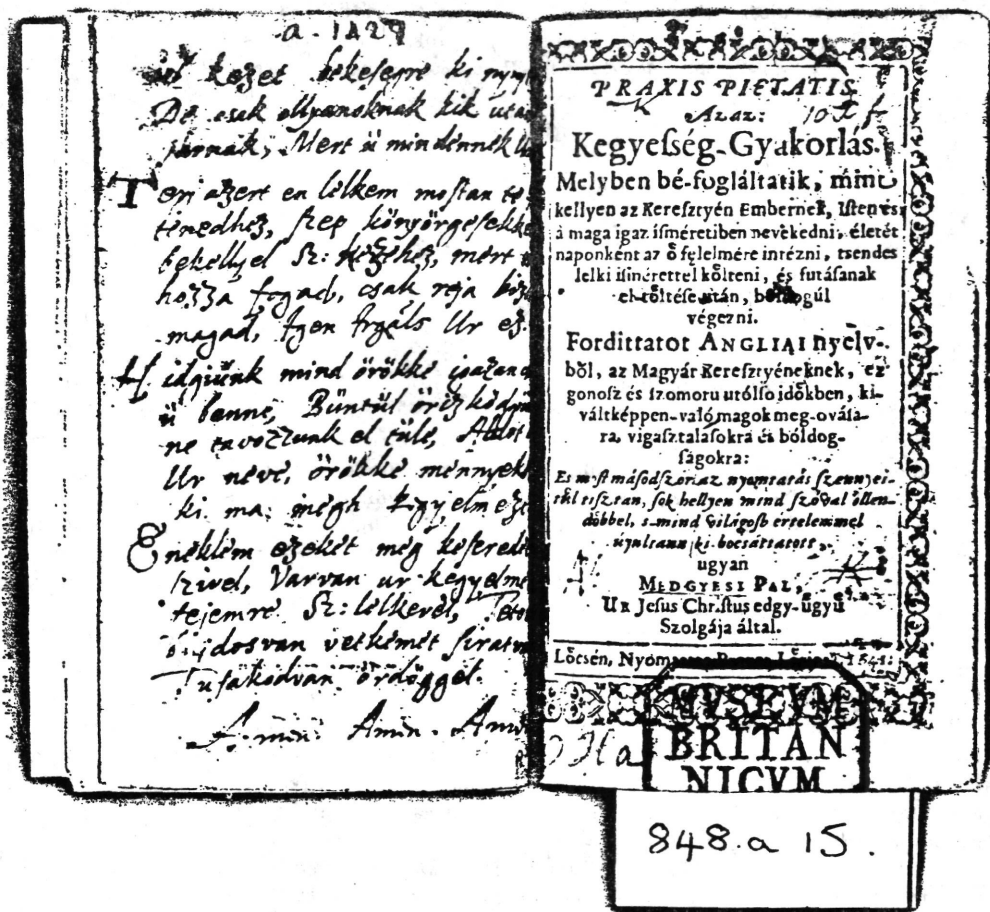
S bár egyes kiadványok csak a Marcellusért, a Ligariusért, s a Deiotarus királyért elmondott beszédeket sorolják ebbe a csoportba, a töredék szempontjából azonban Cicero minden Caesarhoz intézett védőbeszédét tekinthetjük ezen egész részének. Így alapos okunk van feltételezni, hogy az eredeti kódex a két ismertetett szónoklaton kívül más Caesarhoz intézett beszédeket is tartalmazott.

HILLER ISTVÁN

Feljegyzések a magyar „Praxis Pietatis” egy XVII. századi példányán. A londoni British Library jelenlegi állományában, 848.a.15 jelzet alatt őriznek egy érdekes magyar *Praxis Pietatist*. A könyv negyedik, 1641-es lőcsei kiadásáról van szó, amely jóllehet nem tartozik a különleges könyvritkaságok közé,¹ kézzel írott bejegyzései miatt figyelmet

⁵ Editio maiorként — mint a legbővebb s talán legjobb kritikai jegyzékkel ellátott kiadvány — Klotz 1918-as munkáját használtam. A kódexcsalád tagjai: codex Harleianus 4927 saec. XII. — codex Gudianus 335 saec. X. — codicis Harleiani 2682 exemplar. — primum saec. XI. — codex Mediceus plut. L. 45 saec. XI. — codex Bodleianus Auct. Rawl. G. 138. saec. XV.

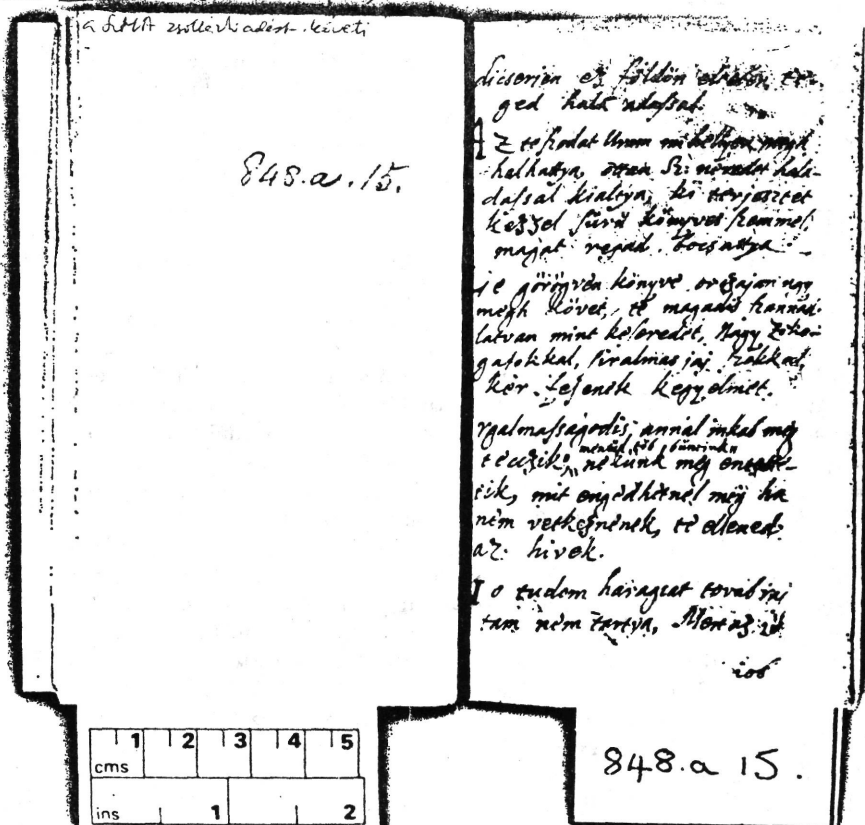
¹ Az RMK (I : 720) 4–5 magyarországi példányt tart belőle számon. Megjegyezzük, hogy Esze Tamás szerint a British Museumnak a 2. kiadásból van példánya, de ez az adat téves: cf. ESZE Tamás, *A Magyar Praxis Pietatis*, Bp., 1963 (különnyomat), 46.

érdemel. Ezek a bejegyzések négy csoportba oszthatók: a címlap előtti őrlap két oldalán egy Balassi verstöredéket találunk, amelyet a címlap túloldalán egy possesszori bejegyzés követ. Rögtön ez alatt kezdődik egy más kéz által beírt hosszabb szöveg, David Chytraeus *Regula vitae Christianorum* című művének kivonatolása, ami a könyv későbbi üres lapjain át folytatódik egészen a szöveget befejező imádság utáni utolsó őrlapig. A bejegyzések negyedik csoportját azok a sorközi, illetve margóra írt magyar szavak, néha mondatok alkotják, amelyeket a magyar szöveghez fűzött a könyv egyik (feltehetően XVII. századbeli) tulajdonosa. Alábbiakban főleg az első két bejegyzéssel foglalkozunk, csupán futólag érintve a másik két bejegyzéscsoportot.

Az említett verstöredék Balassi Bálint egyik legnépszerűbb istenes versének („Bocsásd meg Úristen ifjúságomnak vétkét. . .) második fele, pontosabban utolsó harminc sora. Mivel a könyvet 1935-ben a British Museumban újrakötötték, szinte biztosra vehető, hogy akkor vágták le annak elrongyolódott legelső őrlapját és pótolták egy vastagabb fehér lappal; eredetileg tehát a teljes vers szövege szerepelhetett a könyvben. Ez lényegében sz a szövegváltozat, amit Szenci Molnár Albert herborni zsoldárkiadása közölt először, s

A *Praxis Pietatis* második magyar kiadásának (1641) - BL
 lejele. belső rész
 Balassi-versek (Bocinsdag...)

amit Varjas 1981-es Balassi kiadásába „Bűnbocsánatért” címmel vett föl.² Kisebb eltérések ugyan vannak, de ezek főleg helyesírási, illetve nyelvjárási különbségekből adódnak. A magyar *Praxis Pietatis* példány őrlapjára írt Balassi-vers másolója az „ü”-zö nyelvhasználatot követi és így a vers 42. sorában „mentül” áll „mentöl” helyett, a 48. sorban „mert ű mindennek ura”, az ötvenharmadikban „igazán csak ű benne” és a 54. sor így hangzik: „Bűntül őrizködjünk, ne tavozzunk el tülle”. Eltér még a herborni nyomtatott szövegtől a 39. sor második fele is, ahol a költő „siralmas jaj” szókkal | kér fejének kegyelmet”. Aki tehát ide a Balassi-fohászt bejegyezte, a Szenci Molnár-féle változatot vette alapul, s alighanem a könyv első tulajdonosa: Margithai Miklós volt. Ha feltételezésünk helyes és a vers másolata valóban az ő kezétől származik, akkor joggal feltételezhetjük, hogy azt 1641 és 1649 között írta be példányába.

Ehhez a következtetéshez a túloldalon olvasható tulajdonosi, illetve donori bejegyzés segít hozzá, amely így szól: „Borne(m)issza István Földi Urannak jo akarattyabol ajandekozza ez I(ste)nes munkat — Margithai Miklos. Londini. 1649. Mense Mayo.” Vagyis

² Balassi Bálint összes versei és szép magyar comoediája, Bp. 1981, 311.

Margithai Miklós magával vitte a Medgyesi Pál fordította *Praxis Pietatis* egy példányát földijének, Bornemissza Istvánnak. Kettejük közül Margithairól tudunk többet. Azonos lehet azzal a „Nicolaus Margitai”-val, aki 1636. április 6-án subscribált a debreceni kollégiumban,³ s aki talán Margitai Benedek tételtleni (Hajdú-Bihar megye) lelkésznek⁴ volt a fia. Azért nem hozzuk őt kapcsolatba a fentínél ismertebb Margitai Láni Péter debreceni pappal, majd tiszántúli püspökkel, mert ennek a Margithai Miklósnak fönmaradt egy könyvbejegyzése, ahol „Margitai M. Miklósnak” írja magát. Ez, a kolozsvári egyetemi könyvtár egy angol kiadványán található, possesszori (bár áthúzott, de jól kivehető) bejegyzés jelezte először, hogy ez a külszázgot járt teológus Hollandiából Angliába is átrándult. Thomas Taylor angol lelkész *A Treatise of Contentment* (London, 1641) című, igen ritka művéről van szó, amely Sárospatakról került át Kolozsvárra,⁵ a könyvecske belső fedőlapján ez a szöveg olvasható: „Ex 1. Nicolai M. Margitai, Londini, Anglii 1646, Mense July”, ahol azonban az évszám utolsó két jegye elmosódott, s ezért lehet 1649 is. Taylor művének későbbi tulajdonosa az a Krizbai György volt, akiről más forrásból tudjuk, hogy ugyancsak a negyvenes évek végén járt Angliában,⁶ de nem biztos, hogy a Londonba és ott ajándékozta aztán az ezek szerint ugyancsak Londonban tartózkodó könyvet ott kapta Margithaitól.

Margithai Miklós 1618-ban született és 1645 táján indult el külföldi peregrinációjára; 1645. augusztus elsején „Nicolaus M. Margithai” aláírással több magyar társával együtt iratkozott be a franekeri egyetemre.⁷ Ezt követte másfél év múlva leideni beiratkozása (1647. április 27-én). Ha fenti évszám-olvasatunk Taylor könyvén helyes, úgy Margithai Miklós kétszer is járt Londonban, először 1646-ban, Franeker és Leiden között, egyszer meg leideni tanulmányai után, 1649 májusában. Ha viszont feltételezzük, hogy az olvasat mégis 1649, úgy is több hónapot kellett Margithainak eltöltenie az angol fővárosban. Londoni tartózkodása során tehetett szert a rendkívül népszerű *The Practice of Pietie* egy példányára, a negyedik bejegyzéscsoport ugyanis részben helyesbíti, részben kiegészíti Medgyesi fordítását, az eredetivel való összevetés alapján. Ez arra utal, hogy Margithai azon kevés tizenhetedik századbéli magyarok közé tartozott, akik nemcsak meglátogatták Angliát, hanem ottlétük idején legalább olvasni megtanultak angolul.

Bornemissza Istvánról, Margithai „földijéről” még kevesebbet tudunk: ilyen nevű magyar nem szerepel a negyvenes évek franekeri vagy leideni anyakönyvében. Az egyetlen nyom, ami számításba jöhet, egy RMK adat: ifj. Kismarjai Veszelin Pál egy 1653-as leideni disputációját „Bornemissza István pártfogójának” ajánlja, más református lelkészekkel egyetemben.⁸ Alighanem ez a Bornemissza járt Londonban 1649-ben, hiszen Margithai ajánlásából úgy tűnik, ő a könyvet nem küldte, hanem személyesen adta oda földijének.

Még egy jel utal arra, hogy Margithai, illetve a könyv következő tulajdonosa, Bornemissza, forgatták a *Praxis Pietatis* valamelyik korabeli angol kiadását. Míg a magyar *Praxis* kiadások közül Lewis Bayly előljáró beszéde Károly vélszi herceghez (és 1625-től angol királyhoz) először az 1643-as nagyváradi kiadásban szerepel,⁹ ez szokványos része

³ THURY Etele, *Iskolatörténeti adattár*, II. kötet, Bp., 1908, 114.

⁴ Vö. az RMK III: 1476 ajánlásával.

⁵ Kolozsvári könyvtári jelzete 38657. A XVII. századi angol könyveket számon tartó Wing-katalógus szerint Tayler e műve csak egyetlen helyen van meg Angliában (London Congregational Library).

⁶ Vö. ifj. Bánfihunyadi János 1648. I. 31-i keltezésű instrukcióját Némethi Gaál Istvánnak apja hátramaradt javai ügyében. A nagybányai városi jegyzőkönyv másolata, *OSzK kézirattár*, *Fol. Hung.* 1912/IV, 188–189.

⁷ *Album Studiosorum Academiae Franekeriensis*, Franeker, 1968, 134.

⁸ RMK: III, 1844.

⁹ ESZE, i. m. 65.

az 1611-ben kiadott angol mű összes kiadásainak. Ugyanez áll Bayly kétsoros latin üdvözlő versére, amit I. Károlyhoz intézett, s amit egy kéz a londoni magyar *Praxis Pietatis* példány szövegjáró őrlapjára gondosan bejegyzett. Bár elvben ezt a váradi kiadásból is kijegyezhetette, valószínűbbnek látszik, hogy mivel amúgy is összehasonlíttotta a magyar fordítást az angol eredetivel, hozzáírta még ezt a kiegészítést is. Mindezek alapján nem lenne meglepő, ha valamelyik magyarországi könyvtárban még lappangana az angol *Praxis*-nak egy Margithai Miklós, vagy Bornemissza István által használt és jegyzetelt példánya.

GÖMÖRI GYÖRGY

Végrehajtási utasítás Mária Terézia 1747-es cenzúrarendeletéhez. A Mária Terézia-kori cenzúrával ismételtlen foglalkoztam már e folyóiratban.¹ Már kezdettől nehéz volt különválasztani a királynő uralkodási idejének két cenzúratörténeti periódusát és pontosan megjelölni az egyházi irányítás alatt álló, majd az előtérbe kerülő állami ellenőrzésű könyvbírálat alapdokumentumait és megállapítani a környezethez való viszonyukat, tehát mind sorba venni az előkészítés és végrehajtás egyező vagy eltérő szempontjait. *Újabb adatok a Mária Terézia-kori cenzúra történetéhez*² című cikkemben röviden megemlékeztem arról a rendeletről, amely 1747. február 23-án kelt, és amely alapelvként hangoztatja a cenzúra egyházi jellegét, és ki is jelölte cenzoroknak a jezsuitákat, mint eme egyházi elv leghatározottabb vagy mondhatnám legkérelmeztelenebb érvényesítőit.³

Ki volt ennek a rendeletnek az inspirálója? Ki és hogyan gondoskodott a rendelet végrehajtásáról? A rendelet maga is hivatkozik egy kiadandó instrukcióra, mely pontosan szabályozni fogja a cenzúrázás gyakorlati tennivalóit.⁴

Sashegyi Oszkár két cikkében⁵ igen mélyreható elemzését adta a Mária Terézia előtti cenzúratörténeti viszonyoknak. Az általa közölt és vizsgált adatokból világosan kiténik az, hogy a jezsuiták rendkívüli következetességgel ragaszkodtak a cenzúrahivatal megszerzéséhez és állankó betöltéséhez, még a Rákóczi-szabadságharc éveiben is.⁶ Ez a törekvésük természetesen kihívta elsősorban a protestánsok, azután az államhatalom — az utóbbi esetben mérsékelt — ellenkezését, mégis a Habsburg és katolikus reakció 1711 utáni megerősödése megszilárdította a jezsuiták monopolhelyzetét a könyvcenzúrázásban. A vallásügyi bizottságban a protestánsok észrevételeit formálisan tudomásul vették, de nem vették komolyan, s az esetek legnagyobb részében nem orvosolták.

Ez a helyzet Mária Terézia idejében úgy változik, hogy a könyvnyomtatás-, -kiadás és -kereskedelem ellenőrzése egyre inkább állami ügyvé kezd válni.⁷ E folyamat érdekes lánc-

¹ *Adalék a magyarországi cenzúra XVIII. századvégi történetéhez.* MKsz. 1955. 307—312. — *Néhány adat a cenzúra történetéhez.* uo. 1957. 375—379. — *Néhány adalék a szerzői kézirat és cenzúra viszonyához a XVIII. század végén.* Uo. 1961. 489—496.

² MKsz. 1970. 173—181.

³ Uo. 174—175.

⁴ Sua Sacratissima Majestatis benignissimo mandato in puncto revisionis librorum sub 23^a proxime elapsi mensis expedito, mihi ab hocce excelso consilio locumtenentiali regio decretaliter gratiose communicato . . .

⁵ SASHEGYI Oszkár: *Az állami könyvcenzúra kezdetei Magyarországon. (1763—1705)* MKsz. 1968; *Az állami könyvcenzúra állandósulása Magyarországon (1706—1725)* uo. 1969.

⁶ SASHEGYI Oszkár: *Az állami könyvcenzúra kezdetei Magyarországon. (1673—1705)* MKsz. 1968. 11.

⁷ DONÁTH Regina: *A könyvcenzúra az állam kezében. Mária Terézia és Barkóczy prímás.* 1967. 43—49.

szeme Althann instrukciója, melynek értékeléséhez nélkülözhetetlenül szükségesek Sas-hegyi megállapításai.

A *rendelet*. 1747. február 28-án a Magyar Királyi Helytartótanács Pozsonyban egy átirat kíséretében megküldte a február 23-án kelt királyi rendeletet az esztergomi érsekség üresedése következtében a vallásügyi bizottság az időszerinti elnökének, Althann Mihály Károly⁸ gróf, érseknek és váci püspöknek, valamint helytartósági tanácsosnak. E kíséreti irathoz volt csatolva az a rendelet, melyre egyik korábbi cikkemben már hivatkoztam, de részletesebb ismertetésével adós maradtam. Most pótolom ezt a hiányosságot vagy mulasztást, legalább annyiban, hogy a hivatkozott rendelet tartalmát magyarul közlöm.

A bevezetőben a királynő vagy helyesebben az ő nevében a helytartótanács más elvként mondja ki, hogy nem katolikus könyvet ebbe az országba egyáltalán nem szabad behozni, és hogy ezt a tilalmat végre lehessen hajtani, megfelelő könyvvizsgálati módszert kell létrehozni Pozsonyban. Nem szabad olyan könyveket sem behozni, melyeknek vallásos jellege nem tűnik ki ugyan, de ellenséges hangon emlegetik vagy támadják az Istenanyát, a szenteket, a római katolikus egyházat és annak pápáját, a klérust, a katolikus fejedelmeket általában leszólják a hívő népet, sőt rágalmazzák is, sokszor az új eretnekségek elszórt, esetleg csak ügyesen bújtatott emlegetésével. Ezért:

1. A revizorok gondosan feljegyzik az esztergomi érsektől vagy a helytartótanács püspök tanácsosától cenzúrázásra hozzájuk küldött könyvek átvételének dátumát és címét annak a személynek a nevével együtt, akinek a könyv birtokában van, és erről nyugtát adnak.
2. Gondosan ügyeljenek a könyvvizsgálók, hogy följegyzésükben, amiről most szó volt, a szerző nevét, a könyv címét, a nyomtatás helyét és a nyomdász nevét följegyezzék.
3. A könyvvizsgálót a cenzúra legfőbb irányítója (az egyházügyi bizottság elnöke) által előírt rendben kell végezni.
4. Ha e munkájuk során olyasmit találnának, ami az államra, a jó erkölcsökre, a katolikus vallásra, a római katolikus fejedelemre, vagy a klérusra sérelmes, azt a könyv megfelelő fejezetének és lapszámának megjelölésével, teljes egészében írják ki, és így mutassák be az előbb említett érseknek vagy püspöknek.
5. Mivel a tapasztalat azt bizonyítja, hogy az akatolikusok által írt politikai vagy más tárgyú könyvek gyakran tartalmaznak hamis tanításokat, sőt a közömbösség fitogtatott színe alatt valójában az ateizmust terjesztik, és az ilyen ravaszkodásokat a polgári hatóságok, melyekre eddig a politikai könyvek cenzúrája volt bízva, nem voltak képesek észrevenni — hiszen ehhez alkalmas szem kell —, ezért a politikai és más semleges tárgyú könyvek átnézését is hasonló szorgalommal és módszerrel e cenzoroknak kell elvégezni.
6. Arra is szolgalmasan ügyeljenek a cenzorok, hogy a nyomdászok menyegzői énekek vagy bármilyen más, bár önmagában ártatlan cím alatt olyasmit kinyomtassanak, ami egyébként az előbb említett alapelvekbe ütközik, különösen a szerző nevének említése és valóban gondos átnézés nélkül.
7. Az 1745-ös királyi rendelet végrehajtási utasítása szerint azt se mulasszák el a cenzorok, hogy a tévtanokat, melyeket a könyvek átnézése során találtak, pontosan összeállítsák és a felsorolást megfelelő eljárás céljából a megyés püspökökkel közöljék.
8. Ha a könyvekben az állam, a jó erkölcsök ellen való dolgokat vagy egyáltalán valami botrányosat nem találnak, ezt a tényt a könyvek címével, tulajdonosuk megnevezésével kötelesek az érseknek vagy az említett püspöknek tudtára adni, az átnézett könyveket pedig visszaszolgáltatni.

Az *instrukció*. A most röviden összefoglalt rendelet bevezetésében a vallásügyi bizottság elnökpüspökének kötelességévé tették, hogy megfelelő végrehajtási utasítást dolgozzon ki a cenzorok számára. Althann gróf nem késett e feladatának eleget tenni, és még 1747 márciusában megküldte a helytartótanácsnak *Idea instructionis*⁹ címen a végre-

⁸ B. M. C. Althann Archi-Eppus, Eppus Vacziensis.

⁹ Elenchus Categoriae IX Litterariae titulus VI/b 3. Censura librorum. Esztergom. Bibl. Metrop.

hajtási utasítás tervezetét. A csaknem két oldalas bevezetés teljesen barokkos fordulatokkal dicseri az uralkodónó bölcsességét, és az alapelvek tekintetében megismétli az előbb ismertetett rendelet bevezetését. Azután ő is 8 pontban foglalja össze az utasítás tényleges szempontjait.

1. Mihelyt a királyi könyvvizsgálók az esztergomi érsektől vagy az ő távollétében a királyi tanács püspöktanácsosától mint a vallásügyi bizottság helyettes elnökétől át nem nézett könyveket kapnak, a könyvek átvételének napját, azoknak címét gondosan jegyezzék föl, annak a személynek a nevével együtt, akihez a művek tartoznak, adjanak neki térítvényt, hogy így a könyvvizsgáló szorgossága kitűnjön.
2. Gondosan ügyeljenek arra, hogy a feljegyzésben a szerző neve, a könyv címe, a nyomtatás helye és a nyomdász neve szerepeljen.
3. A könyvvizsgálatra a könyvvizsgálás igazgatója ad utasítást ő a felelős a rendeletek megtartásáért.
4. Ha a könyvek a közrend, a jó erkölcsök ellen vétének, vagy egyébként a katolikus vallást, a római katolikus fejedelmeket, avagy a klérus jogát sértőt, vagy más megbotránkoztató dolgot tartalmaznak, akkor azt a könyvvizsgálók a könyv fejezetének és lapszámának megjelölésével teljes egészében írják ki, írásban fejtsek ki véleményüket (azaz értelmezzék), ezt azután időről időre mutassák be az esztergomi érseknek vagy az ő távollétében a vallásügyi bizottság püspökelnökének. A jelentés végén közölgék a bemutatás napját. A jelentést az érsek vagy a püspök mutassa be a helytartótanácsnak.
5. A tapasztalat azt mutatja, hogy politikai könyvek, vagy más önmagukban közömbös könyvek, amelyek nem katolikus szerzőktől származnak, nagy számban tartalmaznak hamis tanításokat, sőt ateizmust is, a közömbösség színe alatt, ami a közre legártalmasabb és az egész kereszténységre igen ártalmas. A polgári hatóságok, melyekre eddig a politikai könyvek cenzúrája bízott, az ilyen ravaszkodásokat nem voltak képesek felfedezni, ezért az egyházi cenzorok ezeket a könyveket is át fogják nézni.
6. Ügyeljenek a nyomdászokra, nehogy azok menyegzői énekek címén, vagy más hamis cím alatt is, a szerző nevének elhallgatásával, előzetes vizsgálat nélkül bármely művet kinyomjanak.
7. Ne mulasszák el az említett 1745-ös legkegyelmesebb rendelet végrehajtásaként mindazt, amit a könyvvizsgálat során téveszmeként megjegyeztek, az illetékes megyés püspököknek tudtára adni, hogy azok joguk szerint járjanak el.
8. Ha pedig a nem katolikusok könyveiben az állam, a jó erkölcsök ellen valót, vagy egyébként botrányosat nem találnak, kötelesek a könyvet és birtokosaik pontos feljegyzésével az érseknek vagy püspöknek ezt jelenteni, és az átnézett könyveket hozzá visszajuttatni.

További lépésünk az lesz, hogy összehasonlíttjuk Mária Terézia rendeletét Althann Mihály Károly utasításával. Ez azért látszik szükségesnek, mert így a kettő közötti összefüggés világosabban kiténik és főként konkrétan áll majd előttünk az utasítást tervező püspök elgondolása a királyi rendelet végrehajtása dolgában. Természetesen nem téveszthetjük szem elől a rendelet elvi és az instrukció gyakorlati célkitűzésiből eleve adandó különbségeket. Az első különbség szerkezeti, az, hogy az instrukció pontokba szedve adja elő a gyakorlati utasításokat, míg a rendelet ilyen tagolást nem mutat. Az összehasonlítás talán úgy lesz leginkább megvalósítható, ha a rendelet egy megfelelő részét szó szerint közlöm, és azután az instrukció párhuzamosnak minősíthető szövegezését; vagy teljesen közlöm a vonatkozó részt vagy pedig szám szerint hivatkozom az egyes pontokra.

Rendelet:

Quoad Librorum acatholicorum, seu per quaestores, seu per alios augustianae, vel Helveticae Consessionibus Addictis ex Provinciis exteris, in nostrum Hungariae Regnum inductorum Revisionem; Quatesnam tam per pientissimae Memoriae Imperatorem et Genitorem nostrum deditatissimum, quam et per nos novissime etiam in Anno videlicet 1745. factae sint Dispositiones Fidelitatis Vestris perbene alioquin constat, Sperabamus equidem hoc Modo cupitum eatenus Effectum subsediturum et hocce praenotato-

rum Librorum, Revisionis Opus Progressum suum habiturum. Interim tamen complures ejusmodi Libros cum magnis memoratorum Aatholicorum Lamentis, in Praesentiarum quoque Posonii irrevisos haerere informamur. Ut proinde hac etiam in Parte Medium quodpiam feratur, et ne passim quosvis Libros memoratis Aatholicis cum maximo dominantis Religionis Romano Catholicae Damno, pro Arbitrio Ipsorum inferre in Regnum liceat, sed neque a talibus qui cum Modestia et sine ullis, in magnam Dei Matrem et Sanctos, ac Ecclesiam Romano Catholicam, ejusdemque Pontificem et Clerum, Principes item Catholicos, injuriosis Scomatibus, nec non fidelem Populum improperiis, et Calumniis ad tuendas solum Professiones Ipsorum, sineque novarum Haeresum Permixtione conscripti sunt arceantur, clementer resolvimus.

Instructio:

... ut felicitati Populorum Suorum, Gentiumque Subditarum prospiceret, Tranquillitatisque earum nil magis conferre re, cognoscat, quam omnia avertere, quaecunque Materno Regia Sollicitudo Sapienter censet Paci nociva ideo inter summorum Negotiorum affluxum non aliena fuit, uti bonam Principem decet, et Religionis Orthodoxae Advocatam et scutum, ut recogitaret corde qualenam damnum publico causari soleat, per introductionem et impressionem librorum, sine praevio eorum sufficienti revisione qui tam de Rege, quam aliis principis imo de ipso capite ecclesiae orthodoxae, eiusque ministris sine rubore audaciter disserere audent, et scomaticae. Hinc revisoribus a se per clementissimum mandatum sub 23^a mensis expirati nec non alterius sub 21 mensis junii anni 1745 ad exemplum gloriosae memoriae imperatoris Caroli VI. Genitoris sui desideratissimi, et quondam Regis Nostri clementissimi, nec non pro solatio et adjuvamine potentissimo primi sui fidelis status praelatorum, sequentes dispositiones observandas infallibiliter jubet; Ne (uti factam est) opus tam sanctum et utile remoram patiatur, et ut clementissimae suae Majestatis Caesareo Regiae menti satisfiat.

Amint látszik, az instruceió a rendelet alapgondolatát még határozottabban fejezi ki, szinte kielezi, majd így folytatja:

Proinde ut in hac parte medium quoque quodpiam feratur, et ne passim quosvis libros acatholicos, cum maximo dominantis religionis romano catholicae damno pro arbitrio ipsorum in regnum inferre liceat, sed neque a talibus, qui sine modestia, et sine ullis in magnam Dei matrem et sanctos, ac ecclesiam romanocatholicam, ejusdemque pontificem, et clerum, principesque catholicos injuriosis scomatibus referti conscribantur, nec non fidelem populum, improperiis, et calumniis ad tuendas solum confessiones ipsorum efficere effronter audeant cum novarum etiam haeresum permixtione;

Miután így a rendelet megállapította a cenzúra elvi alapját és illetékességének határait az utasítás körvonalazza a gyakorlati kivitelezés módját.

Rendelet:

Duo ex Societate Jesu viri religiosi, rei libraria, et dogmaticae apprime gnari, ab ejusdem superioribus, ad id peculiariter, et absque ulla alia obligatione deligendi Posonii sub directione archi-episcopi Strigoniensis, aut eo absente, episcopi consilarii regii istius nostri locumtenentialis consilii, qua commissionis in materia religionis ordinatae praesidis deputentur, qui libros illos irrevisos hactenus haerentes, incipiendo ab iis, qui longius jam detinentur, secundum praescriptam normam accurate revieant, et si quid contra statum publicum, bonos mores, aut alias scandalosum religioni catholicae, principibus item romano catholicis, aut clero injuriosum scriptum repperint, id punctatim, cum adnotatione libri, capituli, et numeri marginalis per extensum excerpant, et in scripta referant, ac dein archiepiscopo Strigoniensi, vel eo absente, episcopo, in materia religionis commissionis praesidi, de tempore in tempus consignent; archi-episcopus demum, vel episcopuslaborem ipsorum regio isti nostro locumtenentiali consilio representare, idem vero nobis talem extractum cum voto et opinione sua demisse submittere debeat. Quod si autem nihil ejusmodi in dictis acatholicorum libris contra statum (uti praemissum est) publicum bonos mores, aut aliud quid scandalosum reperiatur, id ipsum quoque cum librorum, et nominum, ad quos pertinent, connotatione, eisdem archi episcopo vel episcopo significare, si vero fidelitatibus vestris relationem facere obligentur, atque cum earundem praescitu, et neque secus propter bonum servandum ordinem, libri hujusmodi possessoribus suis restituantur.

Ugyanezeket az előírásokat megtaláljuk az instructio 1. és 4. pontjában. A tartalmi ismertetésből és a szövegből egyaránt kitűnik, hogy az instructio szerzője csak királyi könyvvizsgálókról beszél, de nem említi meg, hogy ezek jezsuiták. Világosan, röviden megfogalmazza a könyvvizsgálás formáit, és hangsúlyozza az egész revízióra átadott könyvvizsgálati anyag visszaszolgáltatási kötelezettségét.

Rendelet:

Cum porro experientia compertum habeatur: libros licet politicos, et in aliis materiis indifferentibus, ab acatholicis conscriptos, magnum saepe numero virus continere, falsa dogmata, imo ipsum quoque atheismum, sub specie indifferenti instillare, quod publico longeperniciosissimum, et ipsi universali christianitati damnosissimum est; e contra vero magistratus civici, quibus politicorum librorum censura haecenus concredita fuerat, subdolas hujusmodi scriptorum imposturas, quas etiam non nisi bene oculus pervideat, discernere haud didicissent; Imo in ipsis etiam magistratibus ad revisionem acatholica nonnumquam subjecta destinari contingeret. Hinc praeviis ex rationibus, ejusmodi quoque politicorum alias, et indifferentium librorum censuram, et revisionem praefatis ad id constituendis religiosis deferré benignè volumus.

Az instructio szó szerint átveszi a rendelet most idézett szakaszának kezdetét, de azután, egyszerűbb fogalmazásra áttérve ötödik pontjában a polgári hatóságok szerepét — negatíve — a rendeletnél világosabban írja elő. Tehát a gyakorlati alkalmazás számára is könnyebben felfogható módon kinyilvánítja azt, hogy a nem vallásos könyvekre is terjedjen ki az egyházi könyvbírálati jog.

Rendelet:

Demum cum religiosi Societatis Jesu in libera, regiaeque civitate nostra Posoniensi tenuiter admodum fundati essent, et neque plures personas, quam exequendis muneribus, officiisque ipsorum necessariae sunt, intertenere valeant. Hinc id quoque benigne resolvimus: ut nimirum pro praerepetitorum duorum religiosorum, quibus praenotata librorum revisio praevio modo concredita, intertentione, interea, quoadusque de alio fundo iidem providebitur, aut necessarii huic operi fuerint, ex generali parochorum cassa 400 / annue pendatur.

Praemissa itaque cuncta per nos praevio modo clementer resoluta, fidelitatibus vestris benigne hisce, ac eo per scribenda, et intimanda esse duximus, quatenus cum provinciale dictae Societatis Jesu quoad deligendos duos religiosos rei librariae, et dogmaticae bene ignaros, neque ullis aliis muneribus, et officiis destentos, verum qui unice praetactae librorum revisioni omni studio, et applicatione incumbant, rem tractare. His porro per antelatum provincialem delectis, et pro ejusmodi labore perficiendo destinatis, qualiter nam iidem ejusmodi librorum revisionem assumere, qualive modalitate catenus progredi debeant, fidelitates vestrae iidemiinstructionem ex antecedentibus non minus quoad ejusmodi librorum revisionem, qualiter instituendam, elargitis benignis resolutionibus, quam in hocce benigno mandato nostro superius specificè ac seriatim deducta, et exposita habentur: concinnabunt, et quatenus juxta talem iidem religiosi in laboro suo progrediantur, hancque normam, et methodum exacte observent, sed et his omni cum assiduitate, et diligentia intenti sint, sollicitam curam habebunt.

Az instructio 6., 7. és 8. pontja megint egyszerűbben fogalmaz, mint a rendelet. Az eltérés nyilvánvaló, de nem az elvi tekintetében. A legfeltűnőbb, hogy Althann ismét hallgat arról, amit a rendelet kihangsúlyoz, ti. hogy a revizorok a Jézus Társaság tagjai. De a püspök fogalmazásának kétségtelen fölénye, hogy világosan és határozottan és főleg röviden közli a leggyakorlatibb intézkedésekre vonatkozó utasításokat.

A most elvégzett összehasonlítás a következő hármas eredményt hozta:

1. Az instrukció a rendelet szellemének teljesen, a gyakorlati vonatkozásokban is eléggé alkalmazkodik.
2. Világosan és könnyen érthetően, a gyakorlati hasznot szem előtt tartva fogalmaz, és ebben föltötte áll a rendelet szövegének.

3. A cenzúra intézőit csak királyi könyvvizsgálóknak mondja, jezsuita voltukról hallgat. A leglényegesebb mégis az, hogy a gondolatok teljes azonossága a két okmány szövegében azt sejteti, hogy Althann-nak talán a rendelet létrehozásában is része volt; a megvalósulását azonban csak egy ideig tudta befolyásolni, és a személyek kiválasztásán sem tudott változtatni, pedig hallgatásából arra következtetünk, hogy nem akarta, hogy a cenzorok jezsuiták legyenek. Ezek után fel kell vetnünk a kérdést: ki volt Althann Mihály Károly gróf.

Althann Mihály Károly gróf 1708-ban a sziléziai Glatzban született. 1734. december 30-án lépett, a szintén váci püspök Althann Frigyes bíboros örökébe, és 1756-ban bekövetkezett haláláig kormányozta a nagy alföldi egyházmegyét. Életrajzírói (Karcusu A. Arzén, Chobot Ferenc és Szarka Károly) igen bőven tárgyalják egyházkormányzatának eseményeit, de helytartótanácsi működéséről elég keveset szólnak, és még kevesebb szó esik a cenzúratörténetben játszott szerepéről.¹⁰

A váci püspöki széke a dél-olaszországi Bari érseki székéből került. Ez a város a nápolyi királysághoz tartozott akkor, a nápolyi alkirály pedig egy ideig (1720–1722) nagybátyja, Mihály Frigyes bíboros volt.¹¹ A nápoly-szicíliai királyság ugyanis a spanyol örökösödési háború utáni birtokmegosztásig az egyenes ágon örökös osztrák Habsburgok kezén volt. Althann Mihály Károly papnak készült, Rómába tanult a német–magyar kollégiumban, melyet a jezsuiták vezettek.¹² Származása, neveltetése, főpapi pályájának első szakasza egy olyan országban, melyet az egyházi és világi hatalom szoros egybefonódását mintegy megtestesítve, a Habsburg császár nevében egy bíboros alkirály kormányzott, meghatározzák Althann M. Károly egyéniségének legfőbb vonásait. A vallási türelmetlenség, az uralkodó és az egyház szoros politikai érdekszövetsége döntően befolyásolták egyházkormányzati ténykedéseit. Így determinálva töltötte be fontos szerepét a helytartótanácsban.

Váci püspöksége idején nagy ügybuzgalommal folytatta a török alatt elpusztult egyházmegye gazdasági és egyházzervezeti helyreállítását, mely már elődei alatt kezdetét vette. A hatalmas püspökség területén igen sok volt a más vallású, sőt ők voltak többségben. Igaz, hogy hasonló volt a helyzet az egész „apostoli királyságban” is. A katolikus dinasztíát híven szolgáló arisztokrata főpapot tehát szorosabban vett püspöki és tágabban vett kormányfőfiúi működése egyaránt arra indította, hogy az egyházi és politikai szempontból hasznosnak látszó eszközöket válogatás nélkül megragadja, és az olyan hatékonyakat, mint a könyvcenzúra, különös szigorral alkalmazza. Ez kitűnik az általa fogalmazott instrukcióból is, bár annak hivatalosan korrekt megfogalmazását el kell ismerni.

Az európai katolikus udvarokban lengedezni kezdő jezsuitaellenes hangulatot már Althann is érezhette. Ennek tulajdoníthatjuk talán, hogy a rendelettel ellentétben az utasítás nem tesz említést a jezsuitákról mint revízorokról. Althann eltávolodása egyházi tanítómestereitől abból is kitűnik, hogy egyházmegyéjébe — bár tervezte — a jezsuitákat nem telepítette be, sőt különösen támogatta ellenlábasait a Domonkos rendieket, és váci kolostoruknak nagy jötevéje volt.¹³ Talán ezért is érthető, hogy az Althann-féle instrukció a katolikus és monarchikus érdekeket egynek véve, végül mégis inkább

¹⁰ KARCSU Antal Arzén; *Vác város története V.* Vác 1885. 206–212; CHOBOT Ferenc; *A váci egyházmegye névtára II.* Vác 1917. 620–624; NAGY J. Győző—KLEKNER Tibor; *A két Althann váci püspöksége, Vác egyházmegye múltjából I.* Vác 1941. 83–118.

¹¹ KARCSU *i. m.* 190–200; CHOBOT *i. m.* 613–615; NAGY J. Gy.—KLEKNER T. *i. m.* 30–35.

¹² CHOBOT *i. m.* 620.

¹³ NAGY J. Gy.—KLEKNER T. *i. m.* 98–99; a szemináriumban a dominikánusok tanítottak.

állami tisztviselőknak megfogalmazott utasításnak tűnik, mint elsősorban a vallási érdekeket a katolikus restauráció élcsapata, a Jézus Társaság által mindenek fölé helyező, az uralkodó szájába adott egyházi parancsnak.

* * *

Idea instructionis

Dedit Deus Sapientiam Augustissimae Caesareo: Regiae Majestati, Dominae Dominae Nostrae et Principi Clementissimae, et Prudentiam multam nimis, et latitudinem cordis quasi arenam, quae est in littore Maris, ita ut nomen ejus nominatum sit in universis gentibus, per circuitum, et quia obtinuit a DEO Cor REGIS, cui DEUS Judicium dedit. Hinc ut felicitati populorum suorum, gentiumque subditarum prospiceret, tranquillitatisque earum nil magis conferre recognoscat quam omnia avertere, quaecunque maternoregia sollicitudo sapienter censet paci nociva, ideo inter summorum negotiorum afflucum non aliena fuit, uti bonam Principem decet, et religionis orthodoxae advocatam et scutum, ut recogitaret corde, quatenam damnum publico causari soleat, per introductionem et impressionem librorum, sine praevia eorum sufficienti revisione qui tam de REGE, quam aliis principis imo de ipso capite ecclesiae orthodoxae, eiusque ministris sine rubore audaciter disserere audeat, et scommatice. Hinc revisoribus a se per clementissimum mandatum sub 23^a mensis exspirati nec non alterius sub 21 mensis junii anni 1745 ad exemplum gloriosae memoriae imperatoris CAROLI VI. Genitoris sui desideratissimi, et quondam REGIS Nostri clementissimi, nec non pro solatio et adjuvamine potentissimo primi sui fidelis status praelatorum, sequentes dispositiones observandas infallibiliter jubet; Ne (uti factum est) opus tam sanctum et utile remoram patiat, et ut clementissimae suae Majestatis Caesareo Regiae menti satisfiat.

Proinde ut in hac parte medium quoque quodpiam feratur, et ne passim quosvis libros acatholicos, sum maximo dominantis religionis romano catholica damno pro arbitrio ipsorum in regnum inferre liceat, sed neque a talibus, qui sine modestia, et sine ullis in magnam DEI matrem et sanctos, ac ecclesiam romanocatholicam, ejusdemque pontificem, et clerum, principesque catholicos injuriis scommatibus referti conscribantur, nec non fidelem populum, impropriis, et calumniis ad tuendas solum confessiones ipsorum efficere effronter audeant cum novarum etiam haeresum permixtione; In revisione talium operum sequentia observanda habebunt puncta.

Primo: Immediatè dum destinati regii, revisores librorum a celsissimo Archi-Episcopo Strigoniensi, vel eo absente, ab episcopo consiliario excelsi regii istius locumtenentialis consilii, qua commissionis in materia religionis ordinatae praeside deputatò libros irrevisos obtinerint, diem receptionis librorum, titulumque eorundem diligenter adnotabunt cum nomine personae ad quam pertinerent, et revesales eidem consignabunt, ut dum revisi fuerint, ex relatione exhibenda librorum continentiae, et subscriptione revisoris librorum, cui committetur appareat magis diligentia revidentis.

Secundo: Accurate attendent ut in connotationem assumant nomen auctoris, libri titulum, locum, in quo impressus existit, et impressoris nomen.

Tertio: Revisionem incipient secundum ordinem sibi a direttore revisionis praescribendum, cui absque noc incumbit vi mandati caesareo: regii assumere normam sibi clementer praescriptam incipiendum ab iis, qui longius jam detinentur.

Quarto: Siquid contra statutum publicum bonos mores, aut alias scandalosum, religioni catholica, principibus item romano-catholicis, aut clero injuriosum repererint, hinc punctatim cum adnotatione libri, capituli, et numeri marginalis per extensum excerptent, et scriptotenus exponant, ac dein celsissimo Archi-Episcopo Strigoniensi vel eo absente, Episcopo in materia religionis commissionis praesidi, de tempore in temous consignabunt diemque consignationis ad calcem relationis poment, quam Archi-episcopus, vel episcopus isti excelsio locumtenentialis regio consilio repraesentaturus est.

Quinto: Cum porro experientia compertum habeatur, libros licet politicos et in aliis materiis indifferentibus, ab acatholicis conscriptos, magnum saepe numero virus continere, falsa dogmata, imò ipsum quoque atheismum sub specie indifferenti instillare, quod publico longe perniciosissimum, et ipsi universali christianitati damnosissimum est; e contra vero magistratus civici, quibus politicorum librorum censura hactenus concredita fuerat, subdolas hujusmodi scriptorum imposturas, quas etiam non nisi bene oculatus discernit, detegere haud didicissent, imò in ipsis etiam magistratibus ad revisionem acatholica nonnunquam subjecta distinari contingeret; Hinc politicorum et indifferentium librorum revisionem pari cum industria et methodo revidere tenebuntur. Quapropter.

Sexto: Impressoribus librorum diligenter at tendent, ne sub specie etiam cantionum nuptialium vel quoquo alio mendicatio vel tecto titulo quid imprimant vel tacito authoris nomine sine praeuia accurata revisione.

Septimo: Nem intermittent in executionem pientissimae intentionis, et clementissimi mandati supracitati 1745. Anni, cum specifica expressione errorum siqui in revisione librorum reperti fuerint, notificare diaecesanis, quibus cimpetit, ut hi suo jure uti valeant.

Octavo: Quod si autem nihil praedictorum in dictis acatholicorum libris contra statum (uti praemissum est) publicum, bunos mores aut aliud quid scandalosum repertum fuerit, idipsum quoque cum librorum et nominum ad quos pertinent, modalitate praescripta accurata connotatione eisdem celsissimo Archi-Episcopo vel episcopo significare obligentur, eorumque manibus libros revisos restituent.

His dum me gratis et benignitati excelsi consilii regii locumtenentialis demisse recomendo, in praestolatione gratiosae resolutionis debita cum veneratione persevero.

Excelsi consilii regii
locumtenentialis

Humillimus Servus
B. M. C. Althann Archi-
Bípus, Eppus Vacziensis m. p.

DONÁTH REGINA

Adalék az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság történetéhez. *Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság történetéhez* címmel¹ e folyóiratban nemrég látott napvilágot Enyedi Sándornak — a megjelent szakirodalmat is áttekintő — forrásértékű tanulmánya a témáról. Enyedi ugyanis mielőtt közzé teszi a társaság működéséhez adaléku szolgáltató három levelét, utalásszerűen ismerteti Jancsó Elemér, Jakab Elek és F. Csanak Dóra az Erdélyi Kéziratkiadó Társasággal foglalkozó írásait, néhol kiegészítve azok egy-egy adatát.

Közleményét ezzel a gondolattal zárja: „Teljes, átfogó, a részletekre kiterjedő képünk még nincs a nagy fontosságú erdélyi Kéziratkiadó Társaságról, de minden újabb, eddig ismeretlen dokumentum feltárása, közzététele közelebb vihet a célhoz.”²

A célhoz való közelítést kívánjuk szolgálni az esztergomi Batthyány-gyűjteményben található három levél, illetve levélfogalmazvány publikálásával. Új adalékaink értékeléséhez azonban elengedhetetlen, hogy az eddigi szakirodalom egy-két megállapítását ismételten fel ne elevenítsük.

Az Erdélyi Kéziratkiadó Társasággal foglalkozó szakemberek előtt köztudott dolog, hogy a megalakulás időpontja körül némi ingadozás mutatkozik. F. Csanak Dóra így ír a kérdésről:

„Jakab Elek — forrásainak megnevezése nélkül — azt állítja, hogy a társaság 1791. május 13-án született meg, s ezt a dátumot említi Jancsó Elemér is, de ő sem utal a forrásra. Aranka maga az 1792-es évet jelöli meg, mint a vezetőség megalakulásának dátumát, s közli, hogy 1794-ig nem is tartottak több ülést. Az Aranka-említett évszám azonban alighanem sajtóhiba lehet, mert egyéb forrásokból kétségkívül kiderül, hogy 1791 tavaszán megtörtént a társaság megalakulása.”³

Szerencsére, a társaság létrejöttének okáról, szándékáról, terveiről stb. pontosabb információink vannak — többek közt — néhány fennmaradt körlevelüknek köszönhetően. F. Csanak Dóra tanulmányában — miközben a Kéziratkiadó Társaság megalakulásának időpontját meghatározza — megnevezi egy újonnan felbukkanó körlevél lelőhelyét és

¹ ENYEDI Sándor: *Az erdélyi Kéziratkiadó Társaság történetéhez*. MKsz. 1984. 240—243.

² ENYEDI, i. m. 242.

³ F. CSANAK Dóra: *Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság megalakulása*. MKsz. 1976. 337.

címzettjét. Aranka Györgynek, a társaság fő mozzgatórugójának 1791. július 10-i, Ráday Gedeonhoz írt leveléről van szó. „E levél szövege a bizonyíték arra, hogy a Kéziratkiadó Társaság Aranka március 22-i és július 10-i levele közötti időben megalakult, hihetőleg a Jakab Elek által említett napon, május 13-án.”⁴

A Kéziratkiadó Társaság Jelentő leveléből (körleveléből) — F. Csanak Dóra és Enyedi Sándor kutatásai alapján — mindössze néhány példányról tudunk.⁵ Számukat most egy-egy gyarapíthatjuk: az esztergomi Batthyány-gyűjteményben felbukkanttéval.⁶ A Jelentő levél e példányát gróf Teleki László másolta. A körlevél aláírói: gróf Bánffy György és gróf Teleki László. Címzettje: a „Kegyelmes Hertzeg és Cardinális Ur”, Batthyány József, akinek támogatása, s belépése „ezen Társaság Érdemes Tagjai” közé bizonyára ösztönző — mind erkölcsi, mind anyagi téren — támogatást jelentett volna Arankáéknak. Nem véletlen, hogy ügyüknek igyekeztek megnyerni a hercegprímást.

Mivel a körlevél a már ismert, F. Csanak Dóra által publikálthoz képest alig tartalmaz eltérést, ezért eltekintünk újra közlésétől, csupán a keletezésére hívjuk fel a figyelmet, megerősítve ezzel is Jakab Elek és F. Csanak Dóra időmeghatározásának helyességét: Kelt, „Kolo'sváratt, 9dik 8bris [1]791”

A Batthyány Józsefhez elküldött Jelentő levél melléklete: „AZ ERDÉLLYI KÉZ-IRÁSBAN LÉVŐ TÖRTÉNET IROKNAK ESZTENDŐ SZÁM SZERÉNT VALÓ LAISTROMA” c. nyomtatvány. Az 1791-ben megjelent Az Erdélyi Kézírásban levő történetírók kiadására felállítandó társaságnak rajzolataja⁷ már említette, „hogy legelsőbe is a titoknok által készítettnek azoknak az erdélyi kérdésben lévő történetíróknak egy lajstroma, mégpedig catalogue raisonné — értelmes lajstroma, azaz azoknak nevéken s munkájoknak titulusokon kívül előadatnék az is benne, melyik micsoda időszakaszt, melyik esztendőttől fogva meddig irt meg.” A még ugyanezen évben szétküldött körlevél mellékleteként az ígért lajstromot már kinyomtatva juttatták el a címzettekhez.⁸ A Batthyány primáshoz küldött körlevél ide vonatkozó szavai: „ha Eminentiad az idezárt Laistromba nevezett Kéz-Írások számát maga gyűjteményeiből szaporíthatja, vagy azoknak eredeti Írásait, vagy eredetiből le-irt jó mássait birja, méltoztassék azokat a Társaságnál közleni. . .”⁹ A lajstromot Aranka György sebtében állította össze Szathmári Pap Mihály kolozsvári professzorral, és Benkő Józseffel.¹⁰

A Jelentő levél felkérésére Batthyány, ha előbb nem, 1792. június 26-án pozitív választ adhatott. Levele eddig még nem bukkant föl, de Batthyány igenlésére egyértelműen következtethetünk Bánffyk újabb levelének utalásaiból. Sőt arra is, hogy terveikről időközben a hercegprímás könyvtárosát, Bernkoffot — talán éppen Batthyány javaslatára — ugyancsak tájékoztatták. Mindenesetre a Kéziratkiadó Társaság 1791. évi megalakulása és a társaság első ülése (1794) közti időt (ha hihetünk Arankának, hogy ekkor jöttek hivatalosan össze először a megalakulásuk óta) Bánffyk nem töltötték tétlenül. Úgy gondoljuk, hogy a körlevél hatásának és eredményességének értékelése, valamint a tár-

⁴ F. CSANAK, *i. m.* 341.

⁵ ENYEDI, *i. m.* 240—241. „... a Kéziratkiadó Társaság Jelentő levelét F. Csanak Dóra fedezte fel először a Teleki József levéltárában, majd a Ráday család levéltárában, s közvetve Prónai Sándor közlése révén egy harmadik címettről is tudott, s e három forrás alapján helyesen feltételezte, hogy ezúttal körlevélről van szó, olyan iratról, amely más családi levéltárakban is előfordulhat. És azóta megtaláltuk a Jelentő levél egy másik példányát Teleki Sámuel erdélyi kancellár levéltárában is.”

⁶ Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Batthyány-gyűjtemény, Hist. Litt. VII. c. 3.

⁷ JANCSÓ, *i. m.* 101—105.

⁸ E mellékelt lajstrom ma már általában nincs a körlevelek mellett. Az OSZK azonban 3 példányt is őriz belőle.

⁹ L. 6. jegyzet.

¹⁰ F. CSANAK, *i. m.* 346.

szakaság munkájának konkrétizálása után újból felvették a kapcsolatot mindazokkal, akiknek segítségére számítani lehetett, akiket szerettek volna vállalkozásuk mellett tudni, s akik gyűjteményét-könyvtárát e tudományos igényű felmérésből kihagyni veszteség lett volna. 1792-ben — mint fentebb már utaltunk rá — Bánffy György¹¹ és Bethlen György bizonyára azért fordulhattak ismételten Batthyány Józsefhez is. (A levél szövegét írrok, esetleg Bethlen György írta.)

Batthyáynak e levélre küldött fogalmazványa ugyancsak előkerült. Ebben ismételten biztosította Bánffyékát támogatásáról. Hatalmas gyűjteményének használatát jóindulatúan ajánlotta.

Bánffy György és Bethlen György levele Batthyány Józsefhez

Eminentissime et Celsissime Princeps
Domine Domine Singulariter Colendissime!

Hazánk Történeteit világosítani kíváncsoz valóságos Hazafi szeretetből származott, Juniusnak 26kán költ, és tisztelettel vett kegyes válasza tartása szerint való szép uri ajánlását Eminentiadnak melto tisztelettel, és érzékeny Háládatossággal vettük. Azt mi valóban nagy készséggel fogjuk használni, bizonyosok lévén abban, hogy egy olyan ki keresett válogatású Könyv-Tárban, minémü az Eminentziádé, nevezetes és ritkán található Drágóságok nyugosznak.

Első Kérésünkis tehát e' részben a' léssen, melyet Tisztelendő Bernkoff Urnak intézett Levelünkbenis ki jelentettünk, hogy lehessen Szerentsénk azon említett betses Gyűjtemény Kéz Írásainak Laistromát kezünkhez vennünk, melyből azt, a' mi Czélunkra szükséges, jo, és szép ki válogatván az Eminentziád nagy joságából használhassuk. Mindenkor nagy Tisztelettel fogják nevezni velünk együtt a' Tudományokat szerető Hazafiak Eminentziádnak Méltóságos Hertzegi nagy nevét, melyben a' Tudományoknak hatalmas Dajkáját tisztelhetik. Igen betses Uri Ióságában mindenkorra ajánlottak constanti venerationis Cultu manemus Eminentiae Vestrae

Claudiopoli 25^a Novembris
[1]792.

observantissimi Servi
Georgius C[omes] Bánffy
Georgius Comes de Bethlen
se[cretarius]

Alul: Eminentissimo D[omino] Cardinali Principi Battyáni

Külzetten: Exhi[bitum] [+ tartalmi leírás latin nyelven] 4. febr. [1]793. ad respondendum

Batthyány József válaszelevelének fogalmazványa Bánffy Györgyhez

Méltóságos Gróff Uram —

Valamint hogy minden alkalmatosságban igyekeztem <Nagyságod> Excellentiad kívánságának eleget tenni, úgy mostanis <kérésére> jelentésereis kívántam volna tellyes akaratomból svodrezni (?) De minthogy a Bibliothecámnak kívánt Laistroma oly nagy, és szertes, hogy aztat mind ezen okból, mint pedig annak mindenkorra itten jelenlévő szüksége miat a Könyv-Tárból ki botcsajtani nem lehet, nem tudok más modot nyujtani ezen dologban Excellentiad <Nagyságtok> kívánt czélyoknak el nyeresére, hanem hogy itt Pesten bizonyos személy <Nagyságod> részérül arra rendeltetnék, aki minden napokon és órákon szabadon a Könyv-Tárban az itt lévő allándó Bibliothecariusom jelenlétében a Szükséges Czekehelyeket, és Pontokat a Lajstrombul ki írna; mely modon ha <nagyságod> Excellenciad kívánságának bé tellyesítésével szolgálhatok különösen örvendezni fogok; Ki is magamot ajánlván allándó tisztelettel maradok

Mtsagos Grof Urk kész köteles szolg.

¹¹ Leveleink aláírása ugyancsak érvül szolgál Enyedi Sándor feltételezéséhez, mely szerint: „... a Kéziratkiadó Társaság működésének kulcsfigurája Bánffy György gubernátor volt ...” ENYEDI, i. m. 241.

Pesten 2^{dik} Febr. 1793.

A fogalmazvány verzóján: copia responsionis

Lelőhely: Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Batthyány-gyűjtemény, Hist. Litt. VII. c. 5.

Lelőhely: Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Batthyány-gyűjtemény, Hist. Litt. VII. c. 4.

HÚBERT ILDIKÓ

Görög Demeter a császár udvarában. A kiváltságosok fényköre nemcsak a hatalom birtokosait világítja meg. Mellékszereplők lépnek elő a háttérből, akiknek a jóvoltából egyre több azelőtt ismeretlen mozzanat elevenedik meg. A XVIII–XIX. század fordulója körüli évtizedekre igencsak érvényes ez, különösen a még mindig jelentős mennyiségű feltáratlan részlet miatt. E kor mentalitásához és Márton Józsefhez közeledvén, találtam olyan dokumentumokat Görög Demeter (1760–1833) működéséről, amelyek — a maguk újabb talányaival — művelődésünk emléktárába tartoznak.

Görög alakjában sokoldalúan tevékeny férfiú emlékét őrizzük. Értékes életműve számos tudományág illetékességi köréhez szól; ezért (mint esetenként másoknál is!) néhol hiányos az összesítés, ellensúlyozásul viszont értékes rész-jellemzéseket olvashatunk, habár meglehetősen széttagolttságban.

Első *Életleírása, és a' magyar literatura elmozdítása által, valamint a' nevelés pályáján szerzett érdemei* 1834-ben jelenik meg Bécsben. A szerző neve: Márton József, aki — a 'Bévezetés' szerint — illőnek tartja, „sőt a haládatosság is kívánja, hogy az emberiség sorsán munkálódott 's ezáltal kitűnő rangra emelkedett" barátjának neve és tettei emlékezetben tartassanak. A visszaemlékező elfogultságát a „32 esztendei szoros esmerettség" magyarázza, hiszen „szeretett kedves hazájának javára fáradhatatlanul munkálódott nemes lelkét" közelről ismerte. A mártoni haládatosság gyökereiről, a személyes kapcsolatokról mértéktartóan és egzakt adatokkal szól a kötet.

Az azóta megjelent tanulmányok már századunkból valók, de késői megállapításaik semmivel sem teszik elmosódottabbá benyomásainkat. Ellenkezőleg. Egyrésztük a kiemelkedő újságíró-szerkesztő emlékét őrzik, mások a nagyra becsült térképész tisztelik benne. Az ifjú Esterházy Pál herceg nevelőjének, a rézmetsző-tehetségek támogatójának, a szülőművelés értő szakemberének szentelt további frások mindmennyi emlékezetes eleme a mozaiknak, belőlük állnak össze Görög arcképének legfőbb vonásai.

Van azonban még egy területe Görög munkásságának, de ezt az utókor nem méltatta kellő figyelemre. Pedig, amikor Görög Demeter a bécsi Burgba kerül, mint trónörökös-főhercegek nevelője, életének legfontosabb szakaszába lép. Állíthatjuk, hogy az ott töltött 22 éve a prizma, a maga rávetülő és belőle kiinduló sugaraival. Milyen volt ez a tehetséges, a szó legtágabb értelmében igazi „főnevelő", s hogyan lett azzá? Az erre a kérdésre adható válasz törekszik a szükséges szintézis kiegészítésére.

Életrajzi adataiból csak néhányat idézzünk fel. Hajdúmegyei kisnemesek családjában született; iskolaéveit, majd felsőbb tanulmányait Debrecenben, Ungvárott, Nagyváradon és Bécsben végzi. Ezután a Kolonits családhoz kerül nevelőnek. Az a fontos feladat, amelyet 1789-től a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* — és ennek folytatása, a *Magyar Hírmondó* — c. bécsi lap szerkesztőjeként lát el, valójában nevelői eszményének felel meg. Ennek a hamarosan népszerűvé váló kiadványnak a sikere teszi lehetővé, hogy Görög ne csak hazai és külföldi eseményekről tudósítson. Lapjában befolyásolni tudja, hasznos és nemes ügyekért mozgósítani akarja olvasóit; ekkor (első ízben!) alakul ki széles

magyar olvasóközönség. Sajtója céltudatos művelődési misszióban teljeseedik ki: áldozatkész magyar főurak támogatásával készül el hatalmas vállalkozása, a *Magyar Átlás*, amely Magyarország vármegyéit 62 részbe metszett, pontos, hiteles, művészi szépségű táblán mutatja be. Minden egyes térképlapot olyan hozzáértő személyekkel ellenőriztet, akikről joggal feltételezi, hogy alaposan ismerik a szóban forgó vidéket, s csak ezután mehetnek a rajzok a nyomdába. A vármegyéek tábláival, mint az újság ingyenes mellékletével kedveskedik minden előfizetőjének.

A társadalmi és gazdasági fejlődés szolgálatába a magyar nyelvet, a hazai művelődést állítja. Ezért ír ki pályázatokat, tudatosan választva meg tárgykörüket: jó magyar nyelvkönyveket vár el a pályázóktól, pályaműveket kér továbbá az anyanyelv szerepéről meg a magyarországi latin nyelv ismeretéről stb. A kedvező visszhang nem csupán a szerkesztő tekintélyének és népszerűségének használ. Eddig nem látott mértékben növekszik az anyanyelv iránti érdeklődés (amúgy is II. József nyelvrendelete után vagyunk!) — többek között a híres 'Debreceni Grammatika' is ennek a pályázatnak köszönhető.

A tehetséges és rokonszenves szerkesztőhöz 1795-ben érkezik az a felkérés, amely hamarosan Esterházy Miklós fia, Pál herceg (a későbbi londoni követ, ill. az első magyar külügyminiszter) mellé nyeri meg nevelőül Görög Demetert. A Pál herceg naplójában olvasható visszaemlékezés szerint „oly korszak virradt reám, mely mindig felejthetetlen lesz előttem, amikor ti. addigi nevelőm eltávozott és Görög jött hozzám. Ezt az időpontot valósággal második megszületésemnek nevezhetem”. A napló Görögben a becsület embe-rét, a nemes szívet, a hazafiságot, az ideális lelkületet méltatja; a tanítványi rajongás a jó iránti buzgalom és a széles körű műveltség megtetsztőjének szól. Csak a „kényes” témában nem ért egyet nevelőjével. „In puncto 'női nem' meglehetősen szigorúan tartott. Sztoikus szigora, melyhez e téren ragaszkodott, 'est admiranda sed non scio an imitanda (vel imitabilis)'.” Hogy miképpen hatott a serdülő fiatalemberre a nevelés, azt a metternichi politikába mélyedő történetírás állapítja meg. Ugyanott olvasható a tanítvány bánatos vallomása; fájdalommal gondol vissza arra az időre, amikor Görög „elhagyja” őt. Bele kell azonban nyugodnia a változásba, hiszen Görög Demeter nem akárhol kapja az újabb megtisztelő megbízást, hanem magában a császári családban: udvari főnevelő lesz.

A főhercegek sorából először a kis József mellé nevezik ki (1803), a törékeny gyermek korai halála miatt rövid időre Ferdinánd trónörökös a növendéke (1808), végül Ferenc Károly főherceg nevelését irányítja (1808—1824).

Nevezetes esemény ez. A korabeli feljegyzések közül ismét Márton Józsefet idézzük. Már 1802. november 26-i levelében közli a hírt Csokonaival: „Kedves Görög Barátunkat Ő Felsége a' Korona Örökös Herczeg Fő Nevelőjének méltóztatott nevezni, és már holnap vagy holnap után be is megy az Udvarhoz. Ez igen igen fontos Újság. És még nem tudja senki”. Az Aradra, Mandik András iskolaigazgatóhoz intézett (mind ez ideig sehol sem közölt) levele valamivel korábbi keltezésű; valószínűleg ez az első híradás a magas uralkodói döntésről, amely mint Márton írja, egyfelől a szerkesztőség számára jelent veszteséget, másfelől a császár kegyét bizonyítja. „A napokban meg kell válnunk Görög kedves Társunktól, a' kit Ő Felsége a Korona Örökös Herczeg nevelőjévé méltóztatott nevezni: mind az által annál inkább reménylhetjük a' Haza javára intézett jó tzeljainak szerentsés előmenetelét; hogy az Egek kegyelmesen tekintvén Hazánkra, Magyar Hazaffi nevelheti jövőendő Királyunkat”.

Eredetileg nem Józsefet (a császári pár másodszülött fiát) kellett volna Görögnek nevelnie, hanem a trónörököst. A dokumentumokból nem derül ki, hogy ezt a szándékot kicsoda és miért változtatta meg. Azt ellenben megállapíthatjuk, hogy a munkábaállítás időpontja mindenképpen elhúzódott. A Csokonaihoz és a Mandikhoz szóló levélben a „holnap vagy holnapután”, ill. „a napokban” megjelölés áll. Mégis, jó két hónappal később, a Jordánszky Elekhez (akkor esztergomi áldozópap, később püspök) írt sorai még

1803. január 29-én is csak a küszöbön álló eseményről tudósítanak: „Még bé nem ment az Udvarba lakni, de most már valóság, hogy minden órán bé megy, a' mint tudva leszsz Fő Tisztelendő Úr előtt, a' Korona' Örökös Herczeg nevelésére”.

Hazafiúi lelkes büszkeség köszönti az újdonságot. Hírt ad róla a sajtó, főleg pedig az irodalom. Csokonai, Révai, Berzsenyi költeményben dicsóítják Görögöt; Kisfaludy neki ajánlja egy költeményét. Kazinczy Ferenc levelezése, Kis János soproni szuperintendens emlékezései, Pápay Sámuel írásai mind az örömről, a „szenzációról” tanúskodnak: magyar emberbe veti bizalmát a császár, magyar nevelőt választ fiához.

Közvetve egy Laxenburgban tartott nyári 'cercle' (kerti ünnepély ? „gyerekzsúr” ?) ad okot a magas kitüntetés elnyerésére. A császári család gyermekeihez csak a leggondosabban kiválogatott arisztokraták fiait hívják meg a vendégségbe. Közülük emelkedik ki az ifjú Esterházy Pál jólneveltsége, rokonszenves viselkedése; reá figyel fel az ott vendégeskedő nápolyi királyné, Karolina (a császárné anyja). Megtudván, hogy ki ennek a vonzóan okos és szeretetreméltó fiúnak a nevelője, „több ízben magához hivatván ezután Görögöt, vele a' nevelésről és tanítás módjáról sokat beszélgetett”. Hamarosan ráveszi leányát és vejét, Ferenc császárt, hogy erre az alkalmas és érdemes szakemberre bízzák gyermekeik nevelését. Vajon felötlött-e a döntés előtt Karolinában, a szabadkőműveség pártfogójában, hajdanvolt szabadkőműves titkárának az emléke ? Nem szól erről krónika.

Így lesz Görög Demeter a Hofburg lakója 1803-tól 1824-ig. A családi eseményekről közvetlen közelből értesül, hiszen szemtanúja és részese örömmek, szomorúságnak. Házaságok köttenek (a császár négyszer nősül, ebből két esküvője esik a szobán forgó időszakokra !); főhercegek és főhercegnők születnek és meghalnak (közülük háromnak korai elvesztését gyászolja maga is); udvari bálokon, utazásokon vesz részt és, legfőképpen, ott éli meg a rendkívüli külpolitikai fordulatokat. Napoleon kétszer bevonul Bécsbe, háborúk és békekötések után, „a' kongresszus után átrendeződnek az európai hatalmi viszonyok. „A korzikai” már császár, sőt, Mária Lujza férje. Emitt francia négyest táncolnak, amott puskapogás hallatszik. Nem felejtí — nem is felejtethi — más sem, Görög sem a Marseillaiset. De: egyre gyakrabban hangzik fel a Gotterhalte. Az ellentétek és ellentmondások próbáit, megpróbáltatásait kinek-kinek ki kell állnia.

Ha a korabeli ellentmondások világánál figyelünk a császári főnevelőre, akkor az egyik legfeltűnőbbnek azt tarthatjuk, hogy Görög Demeter politikai meggyőződése valószínűleg kizárná kinevezését új posztjára. Ismeretes, hogy Görögöt a felvilágosodás, a jozefinizmus eszményei hatják át. Hosszú évek óta élvezi a főnemesi hazafias ellenzék képviselőinek a rokonszenvét, részint az arisztokratákét, részint titkáraik, nevelőik köréhez fűzi a kölcsönös nézetazonosság. Ott találjuk mögötte, lapja és barátai mögött a Széchényi, Festetics, Ráday, Orczy, Teleki család tagjait. Ők támogatják — anyagilag is! — Görög szervező-kezdeményező lépéseit, ők nyújtanak segítséget a *Magyar Atlasz* megjelentetéséhez, a pályadíjakhoz, a nemzeti nyelv, irodalom és művészet előmozdításához.

Görög lakásán a fiatal költők és írók találkoznak. A közép- és kisnemesség demokratikus szellemű értelmiségi elitje nála, mintegy valamely politikai-irodalmi körben vitatja meg a francia forradalom híreit, jakobinusok és szabadkőművesek nézeteit. A szerkesztőség titkára, Hajnóczy József, a francia forradalom feltétlen híve; ő szerkeszti a lap ide vonatkozó híryanagát. Az udvar őt tartja az egyik legveszélyesebb ellenségnek. „Láng volt a lelke, s a francia revolúcióban élt lelkestől testestől” — hangzik Kazinczy véleménye. Görögékben az anyanyelvet és a nemzeti művelődést szolgáló tennivágyás kapcsolódik össze a felvilágosodás ügyével és a nép felemelkedésével.

Ha tehát valakinek ilyen egyértelműek mind politikai nézetei, mind barátai, akkor jóformán érthetetlen, hogy megkaphatta ezt a bizalmi állást. Különösen akkor, ha — mint tudjuk — Görög sohasem tagadta meg politikai nézeteit. A Habsburg-ház döntésének az indítékára így módon csak feltevések nyomán következtethetünk.

Van közöttük olyan, amely eleve kizártnak látszik: valószínűtlen, hogy a császár és felesége éppen arról ne értesült volna, ami „egész Bécs” számára köztudott. Mivel a titkosrendőrség mindennek utána szimatol, ezért a császárnak nagyon is tisztában kellett lennie az új nevelő politikai reputációjával.

Sokkal elfogadhatóbb az a körülmény, amely ellensúlyozhatta az aggályokat, nevezetesen: Görög jelleme. Egyesek azzal is érvelhettek, hogy éppen a császári udvarban, a mindenütt jelenlevő spiclik ellenőrzése alatt válik lehetetlenné, hogy a nevelő bármit is tehessen az uralkodói szándékok ellenében.

Ne feledjük, végül, mekkora elismerés kísérte a „jelölt” eddigi eredményeit. Valóban élvezi a főúri családok kegyét. Nagyra becsülik és csodálják sokoldalú tudását, példás viselkedését, pedagógiai képességeit, becsületességét, megbízhatóságát. Tudnak a természet és a művészet iránti mélyesleges vonzalmáról. Ez különösen Kismartonban bontakozhatott ki, ahol a botanikus kert szépségének, az Esterházy-gyűjtemény műkincseinek, a Haydn vezetete zenekarnak ugyanúgy élvezője lehetett, mint növendéke s annak családja. A nevelő kitűnően táncol. Gyönyörű a kézírása. Amikor ugyanis, jogi tanulmányai befejeztével, a kancellárián szeretett volna elhelyezkedni, „kérese azon okból, mivel az írása nehezen vala olvasható, el nem fogadtatott; Görög tehát teljes igyekezettel iparkodott írását megjobbitni, 's valóban igen sokra is vitte a' széprás mesterségét” — közli első életrajzírója. Minden oka megvan tehát Esterházy Pál anyjának arra, hogy fiához ezt írja: „Görög drága kincstár, használd szíved gazdagítására”. Hasonlóan nyilatkozik az idős Lichtenstein hercegnő, a növendék nagyanyja: „Olyan nevelőtől kapsz irányítást, akinek tudománya és elvei máris általános elismerést és csodálatot arattak.”

A császári szülők így aztán a legtekintélyesebb főúri körök megnyugtató ajánlásaira támaszkodhattak. Ez, mint „alibi”, sokkal fontosabbnak látszott előttük a titkos ügynökök bizalmatlanságánál. Tanulságos bizonyítéka ennek Ferenc császár levele, az „Utasítás Görög Demeter számára József fiam nevelése tárgyában”. A terjedelmes leirat önmagukért beszélő „irányelvek” gyűjteménye, önmagát ábrázolja benne az uralkodó. Szóaljjon meg az eddig feltáratlan dokumentum néhány részlete, magyarul: „Hízelgő Számomra, hogy az önről beszerzett tájékoztatás nyomán önben találtam meg azt a férfit, aki alkalmas e feladat ellátására. Nagyobb bizonyítékát bizalmamnak nem adhatam volna, mint azt, hogy önre bízom Fiam nevelését. Minekutána Fiam, mint minden apának az övé, nagyon a szívemhez nőtt, rendkívül fontos Nekem, hogy jó nevelést kapjon. (. . .) Azt várom el öntől, hogy teljes buzgalomával és igyekezetével kizárólag ennek a rendkívül fontos ügynek szentelje magát.”

A császári levél szerint: „csak Tőlem függjön, csak az Én vagy feleségem parancsait kövesse. (. . .) Kifejezetten megtiltom, hogy Fiamat a tanítási órákon kívül a tanítómes-terekkel érintkezni engedje; mással sem, kivéve, ha Én adok rá engedélyt. Saját fivéreivel és nővéreivel sem. (. . .) Testvéreit Feleségemnél vagy Nálam látja majd”. Inkább a császár, mint az apa rendelkezése az, hogy a főherceg egyetlen társasága a nevelő legyen, nehogy más hatás érhesse. Azt, hogy a külvilágtól való elszigeteltség veszélyes következményekkel járhat, így értékeli: „Ha félenkké válik az emberekkel szemben azáltal, hogy nincs többekkel kapcsolata, az kisebb baj annál a rossznál, amit a mai világ embereivel való érintkezés során tanulhatna el”. A nevelőre ugyanezek a tilalmak érvényesek. Görög sem barátkozhatik senkivel, kerülnie kell a társaságot; csak így tarthatja magát távol az udvari intrikától, amelyet sokan nem ismernek fel idejekorán s ezért válnak játékszerévé.

Azokból a levelekből, amelyeket a nevelő ír az uralkodópárnak, Görög alkatáról szerzünk tudomást, „noha” tárgykörük József, majd Ferenc Károly fejlődése.

Értesíti a császári szülőket, hogyan halad előre József, mik az örömei és a kívánságai (1804—07 között). A kisfiú nagyon vágyódik utánuk, kéri, hogy mielőbb látogassanak ki hozzá Laxenburgba. „Írd meg, hogy itt igazán jó meleg van már; hol van az a Prága ?

nagyon messze?" — idézi Görög a főherceg szavait. A következő évben (1805) a Magyarországon tett utazásról számol be. Többek között arról, hogy meglehetősen fásaszító a szokatlan napirend, az olykor késői lefekvés, más szóval: az otthon nyugalmának hiánya.

Bizonyára megnyugtatta a császári párt az a konkrét gondosság, amely a levelekből kicsendül. A görögi megfogalmazás részletezően őszinte és kíméletesen gyöngéd: ott vannak benne a hírek egy-egy nátháról s az emiatti szobafogságról épp úgy, mint a csinos prémes, finom posztóból varratott kabátkáról, a szülők nevében átadandó névnap ajándékok összeválogatásáról (könyvek és egy kis malom, amellyel a gyerek nagyon szívesen játszik); megírja, hogy a magyar főurak a legfinomabb szólvél és, tetejébe, egy kis húsvéti báránnyal köszöntötték fel az ünnepeltet. Ezek a beszámolók egyfelől élvezetes tudósítások, másfelől a melegszívű nevelő pszichológiai érzékének megnyilatkozásai. Tudja, hogy neveltjének mennyire hiányzik a családi kör melege, de úgy fogalmaz, hogy ezzel ne okozzon lelkiismeretfurdalást a szülőknek. Tudja ugyanis, hogy a császárnak is viaszra van szüksége a háborús állapotok, a zaklató hírek miatt. Őszintétlen dolog lenne még csak említést sem tennie az ellenség előrenyomulásáról, Austerlitzről; megpróbálja azonban kellemebb gondolatokra terelni Ferenc császár figyelmét legalább azzal, hogy a gyermek jó tanulásáról, szellemi és testi fejlődéséről ír többet.

A felvilágosodás százada követeli meg az ész és a szív egyenjogúságát. Ősztönös tapintatot és emberbarátságot sugároznak ezek a levelek. Semmivel sem kisebb ennél az az erő sem, amellyel Görög a gondolkodás, az értelem diadalát áhítja. Következetes és harmonikus, a kor szelleméhez illő egységbe ezáltal forr Görög Demeter nevelési rendszere.

A tanulás és a tudás fontosságát valló levelek már a Ferenc Károly főherceg mellett töltött időből származnak. Görög 1809-ben nyújtja be a császárnak a legfontosabb dokumentumot, a tudományos alapossággal megszerkesztett, tapasztalataiból és olvasmányaiból leszárt nevelési tervét. Valójában egy részletes, tíz évre szóló tantervet dolgoz ki, alapvetőnek ez a tananyagot tartja neveltje számára.

A tervet három egységre tagolódik: szellemi nevelés-érzelmi nevelés-testi nevelés. A bevezetésben a szerző többek között a főherceg egyéniségéről szerzett benyomásait ismerteti a császárral. Örömmel állapítja meg, hogy „a gondviselés jeles adottságokkal ruházta fel Ő Császári Fenségét”, kitűnő fizikumú, szellemi képességei ígéretesek, szíve pedig „nem csekély reményekre jogosító érzelmeket sejtet”. Mindamellett, írja, Ferenc Károly igen eleven, olykor heves, és ezért arra lesz szükség, hogy körültekintő irányításban részesüljön. Maga az összeállítás 138 lap terjedelmű és koncepciójának művelődéstörténeti fontossága mellett, gondolatainak legtöbbször mind a mai napig általános érvényű. (Csupán néhány szemelvényt idézhetjük, hiszen részletes tárgyalása szétfeszítené adott kereteinket.)

Főképpen az első fejezet tömörítésére vállalkozom. A kezdő szakasz ad alapvetést az emberi megismerés főbb területeihez, írja Görög. A tananyagot szelektálni kell, csak az szerepeljen benne, amit valóban érdemes tudni, ami valóban hasznos. A beszéd- és íráskészség kifejlesztését teszi az első helyre. Szükséges, hogy 16 éves korára a Fenség képes legyen „magát helyesen, pontosan, tisztán és kellemmel kifejezni”, méghozzá idegen nyelveken is (latin, francia, olasz, magyar és cseh). A reáliákat ne szorítsák háttérbe a nyelvek, felsorolja tehát a következő részterületeket: mennyiségtan, fizika, kémia, természetrajz (benne még ipari ismeretek, mezőgazdaság, kézművesség, kereskedelem!), ezután pedig „az emberről szóló” alapfogalmakat vallja nélkülözhetetlennek (biológiai és egészségtani tudnivalók mellett az emberi jellem és a társadalom tárgykörét). Nem feledkezik meg e „tantárgyfelosztás” az ékesszólás és a stílus művészetéről sem. Fontos továbbá az irodalommal, rajzolásal és zenével való foglalkozás, végezetül pedig a statisztikai földrajz és a világtörténet.

Ilyen előkészítés után, ezekre a megalapozott ismeretekre építhető — tizenhatodik évének betöltése után — a főherceg magasabb szintű képzése, beleértve a politikai és katonai tudományokat, szögezi le a szerző.

Pontosan kidolgozott tanmenetek bizonyítják hozzáértését, ezekbe foglalja módszere hiszekegyét. Két elemet hangsúlyoz bennük következetesen. Joggal állítja, hogy a józan gyakorlati ész ki- és továbbművelésén kívül a növendék aktivizálására fordítandó a legfőbb figyelem. Így ír erről: „az oktatást mindig párbeszéd formába öntjük”, „szokrátési eljárást alkalmazunk”. Igaza van: „az öntevékeny figyelem a magasabb készségek forrása”. Hasonló tudatossággal veszi sorra a második és harmadik fejezet részint az erkölcsi tényezőket (pl. engedelmesség, tisztelet, bizalom stb.), részint az egészség, ill. az egészséges élet fogalmait.

Szemléletes képekben jeleníti meg egy 1816 nyarán írt levél a főherceg tanulási eredményeit, ehhez mellékeli a részletes órarendet mind a téli, mind a nyári szemeszterről. Görög portréjához tartozik egyébként ennek a levélnek az a részlete, amelyben a neki alárendelt tanárok működését dicséri. Ugyanott olvashatja a császár az említetteket „kitüntetésre felterjesztő” javaslatát.

Mint előző neveltje előmeneteléről, ugyanúgy tudósít Ferenc Károlyról. Ugyanúgy abban is, hogy kiegyensúlyozottan, a gyakorlott újságíró ellenpontozó arányérzékével számol be a serdülő növendék helytelenítendő, valamint dicséretreméltó megnyilatkozásairól. Hogy a császárnak feltűnt-e, nem tudni, de a mai olvasó észreveszi: a negatívumok megfogalmazása távolról sem szókimondó, a pozitív mozzanatok viszont plasztikus konkrétságukban érvényesülnek. Amikor ugyanis Görög megjegyzi a főhercegről, hogy „hajlamos illetlen dolgokat cselekedni vagy mondani azért, hogy másokat megnevetessen”, szülei nem tudhatják meg ebből, vajon számárfület vagy fügét mutogatott-e, evés közben majmoskodott-e, netán valakinek a beszédmodorát utánozva csúfolódott-e (vagy, uram bocsá', ennél súlyosabb mértékben rosszkodott-e). És, miképpen értelmezendő az a bíráló, miszerint „azt hiszi magáról, hogy szellemi fölényben van másokkal szemben”? Milyen fokú kamasz pökhendiség, érdes-bántó éretlenség tette indokoltá a valószínű korholást? Görög itt igazán nem ad konkrétumokat. Bezzeg, amikor jót mondhat Ferenc Károlyról, akkor nem homályos célzásokra szorítkozik: „a legfenségebb növendék tanulási kedve szemmel láthatóan növekszik”, „ő császári fensége mind a német, mind a francia nyelv szabályainak meglehetősen birtokában van már” stb.

Az ifjúnak a császári apához szóló levelei nevelője befolyását bizonyítják. A magyar nyelv tanulásának fontosságáról, közösen tett utazásaik alatt szerzett benyomásairól úgy ír a főherceg, hogy Görög irányítását érezzük mögötte. Színes beszámolóját olvashatjuk például a salzkammerguti utazásról. De: már nemcsak a varázslatos szépségű tájban, sziklás csúcsok és változatos tavak tisztaságában gyönyörködik ez a fiatal ember. Amikor a sóbányák gazdag hozamát méltatja, meglátja az ott dolgozók nyomorát, nyomasztóan nehéz élet- és munkakörülményeit. Egyáltalában ne vagy — egyoldalúan — csak ezekről számoljon be apjának? Nem ezt teszi. Hallgatás és kritikai megjegyzések helyett, igen illetlenül, csupán arra a veszélyre hívja fel a császár figyelmét, hogy „külföldi látogatók, akikben e vidék meggyötört lakosainak a látványa óhatatlanul szánalmat ébreszt, indíttatva érzik magukat arra, hogy az ottani állapotokat ne kedvezően ítéljék meg”.

Csak (!) ennyit mond. De, ha belegendolunk, ez éppen nem kevés. A történettudomány — mert ez juthat eszünkbe a fenti mondat olvasatából — bizonyára mit sem kezdhet a „mi lett volna. ha...?” kérdésekkel. Esetünkben: „mi lett volna, ha” Ferenc Károly nem mond le fia, Ferenc József kedvéért arról, hogy trónra lépjen? Milyen császárrá és magyar királlyá vált volna? Az viszont nagyobb kérdőjel, hogy ebben a döntésében kizárólag felesége befolyását kell-e látnunk. Az idézett mondat, anélkül, hogy bármit is belemagyaráznánk, egy másfajta megvilágítás lehetőségét tartalmazza. Valóban, mi rej-

tőzik Ferenc Károlynak abban a jóval későbbi kedélyes (kedélyes ?) megjegyzésében, hogy „császár az apám, császár a bátyám, császár a fiam, de én nem vagyok az !” ? Hiszen, ha ő is császár szeretett volna lenni, miért ne valósíthatta volna meg e szándékát? Ismert, 1848. évi gesztusában, kérdezhetjük, nem gyanítható-e annak kifejezése, hogy felismerte a maga „róka fogta csuka — csuka fogta róka” dilemmáját? Más szóval, azt, hogy saját elvei nem egyeztethetők össze a hatalom gyakorlásával. Hogy nevelése, főleg pedig nevelőjének a nézetei következtében utasította volna el a kompromisszumot, az csaknem 140 éve megválaszolatlan kérdés. Jobban mondva: eddig fel sem merült efféle hipotézis, az ide vonatkozó szakirodalom nyomát sem mutatja e vélelmezésnek. Egyedüli magyarázatként felesége akaratát említik, valamint a Zsófia mögött álló Metternichét.

A nevelői tevékenység utolsó szakaszában Görögnek és „majdnem felnőtt” növendékének a császárhoz küldött leveleiből, befejezésül, még egy motívum bontakozik ki. Ott vagyunk 1824-ben; Görög köszönetet mond az uralkodónak, mivel tagja lehetett a főherceg kíséretének, amikor Ferenc Károly első ízben látogat a bajor udvarba, hogy megismerkedjék jegyesével. A tudósító a „leánynéző” látogatás helyszínéről jelentkezik, de az udvari protokoll semmit mondó közhelyei — szerencsére — nem jellemzik beszámolóját. Ellenkezőleg. Realizmusa az olvasót érdeklő „lfrai kispepika” kereteiben válik élővé. Meghatónak nevezi a fogadtatást, észreveszi az ifjú pár kezdeti félszégességét, majd a vacsora közben kibontakozó kölcsönös vonzalmukat. Még az ülésrend sem kerüli el a figyelmét: Ferenc Károly ott ül a hercegnő anyja és Zsófia között, de jóformán csakis menyasszonyával cseveg. (Ferenc Károly leveléből: „minél jobban megismertük egymást, annál meghittebb lett kapcsolatunk”.) A meghívott vendégsereg kíváncsiságát követi a jegyespár első mosolyának elfogódottságát, első táncának kecsességét. (Nem lehetünk túlságosan büszkéek, ha ezekben a részletekben alighanem csárait leljük fel az utóbb — főleg német nyelvű olvasók körében — népszerűvé vált „kis színes” pletykarovatok riportjainak, meg az olesó giccsnek. Valójában azonban nem erről van szó.)

A jelenlevők között talán Görög az egyik legboldogabb. Hatvannégy éves lett, még mindig aggregény (csak nyugalomba vonulása után házasodik meg), öregkori érzelmességében hogyné örülne hát őszintén annak, hogy neveltjét boldog családi élet várja. (Hogyan is sejtette volna, hogy Zsófia hercegasszony bizalmatlanná és elégedetlenné válik, férjével szembefordul, s akkor őt, a volt nevelőt fogja vádakkal illetni. . .)

A szeretett tanítvány házasságkötésének évében búcsúzik el Görög az udvartól. Utoljára ekkor szerepel a neve a Hofkalenderben, természetesen címeivel és rangjaival együtt. Valóságos kamarás és udvari tanácsos, tagja a bécsi csász. kir. Mezőgazdasági Társaságnak, valamint a földművelés, a természet- és országismeret előmozdításáért alakult Morva-Sziléziai Társaságnak. Szent István-renddel tüntetik ki.

A Magyar Tudós Társaság 1831-ben választja tiszteleti tagjai közé. Élete utolsó éveit grinzingeri birtokán tölti, mintaszerűen épolja a legnemesebb szőlőfajokat, amelyeknek származás szerint csoportosított lajstromát — a szakember becslése szerint közel 700 fajtát — írásban adja közre.

„A’ nevelők ’s egy haza dísze” hunyt el 1833-ban — így emlékezik meg róla Márton. Hogy hazáját szolgáltatta a nevelésben elért személyes sikereivel (a nevelés fogalmába tartozik az újságírás is), azt nemcsak Márton József látta meg benne. Példaképpé lett olvasói, tanítványai, munkatársai és barátai előtt. Azok előtt, akik vele együtt vallották a felvilágosodás eszményeit, a tudás és az érzelem irányította közgondolkodást; akiket tettekkel tanított meg politizálni Görög Demeter cselekvő patriotizmusa.

* * *

IRODALOM

a) Kiadatlan levéltári kéziratok (Országos Levéltár, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Esztergomi Primási Levéltár, Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien).

b) Felhasznált források: BREDETZKY S.: *Beyträge zur Topographie des Königreichs Ungern*. Wien 1804. — CSÁKY, M.: *Von der Aufklärung zum Liberalismus*. Wien 1931. — FÜLÖP G.: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Bp. 1978. — GONDA I. — NIEDERHAUSER E.: *A Habsburgok*. Bp. 1977. — GRAEFFER — CZIKANN: *Oesterreichische National-Enzyklopädie*. Wien 1835. — HAJNAL I.: *Metternich és Esterházy*. Századok 1927. — Uő. *Görög Demeter az Esterházyaknál*. Irodalomtörténeti Közlemények 1927. — *Kazinczy Ferenc levelezése*. (Szerk. Váczy J.) Bp. 1890 — 1912 — *Kis János Emlékezései*. Sopron 1845, 1846. — *K. K. Hof- und Ehrenkalender zum Gebrauche des K. K. Hofes*. Wien 1804 — 1824. — KÓKAY Gy.: *A magyar sajtó története I*. Bp. 1979. — Uő. *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*. Bp. 1983. — KOSÁRY D.: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980. — MÁRTON v.: *Görög Demeter ... Életleírása*. Bétsben 1834. — MIKÓ P.-né: *Márton József a magyar nyelvért*. Bp. 1982. — Uő. *A magyar nyelv és Márton József a Bétsi Univerzitasban*. Magyar Tudomány 1983. — MOLNÁR J.: *Görög Demeter*. Debreceni Szemle 1938. — Uő. *Görög Demeter*. Debrecen 1975. — NAGY J.: *Görög Demeter, Kerekes Sámuel és Márton József, a XVIII. századi magyar térképészet kiemelkedő művelői*. Földrajzi Értesítő 1977. — Uő. A „Magyar Átlás”. Földrajzi Értesítő 1977. — PÁPAY S.: *A magyar irodalom ismertetése*. Veszprém 1808. — PETENKOFFER S.: *Görög Demeter*. Agrártudomány 1960. — SCHAEFFER, E.: *Habsburger schreiben Briefe*. Leipzig — Wien 1935. — SCHNÜRER, F.: *Habsburger Anekdoten*. Stuttgart 1907. — SILAGI, D.: *Jakobiner in der Habsburger-Monarchie*. Wien — München 1962. — SZINYNYEI J.: *Magyar írók*. Bp. 1902. — VARGHA B.: *Csokonai emlékek*. Bp. 1960. — WURZBACH, C. von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. Wien 1867. — *Zeitschrift von und für Ungern*. Pest 1803.

MIKÓ PÁLNÉ